

ISSN 2518-198X

№ 4(84)/2016

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-198X

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 4(84)/2016

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2016 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2016 г.

October–November–December
December, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2016
Караганда, 2016
Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. д-ры, профессор

Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары

Жауапты хатшы

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. д-ры

Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. д-ры

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
М.І.Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Г.Ю.Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.Қ.Смағұлов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.С.Рақымов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.С.Әділова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.Т.Абишева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.Ж.Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Д.Д.Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.И.Бөкетова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
С.А.Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
У.М.Бахтикереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В.Белошапкова,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М.Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
Ү.Жетібайұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
К.Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л.Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
А.Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
М.Фрешли,	PhD д-ры (Венгрия);
Л.М.Харитоновна,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Г.Қ.Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.12.2016 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 10,5 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 471.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© **Қарағанды мемлекеттік университеті, 2016**

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылгапов,	научный редактор д-р филол. наук (Казахстан);
М.И.Абдуов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ж.К.Смагулов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук (Казахстан);
А.С.Адилова,	д-р филол. наук (Казахстан);
В.Т.Абишева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Д.Д.Шайбакова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук (Казахстан);
С.А.Матыш,	д-р филол. наук (Россия);
У.М.Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белошапкова,	д-р филол. наук (Россия);
М.Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У.Жетибайулы,	д-р филол. наук (КНР);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Л.Матейко,	д-р PhD (Словакия);
А.Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
М.Фрешли,	д-р PhD (Венгрия);
Л.М.Харитонова,	ответственный секретарь канд. филол. наук (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Г.Қ.Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.12.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 10,5 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 471.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.

100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2016

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law, Professor

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Dr. of techn. sciences

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Dr. of philol. sciences

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov ,	Science Editor Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
M.I.Abdinov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
G.Yu.Amanbayeva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Sh.M.Mazhitaeva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Zh.K.Smagulov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
B.S.Rakhimov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
A.S.Adilova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
V.T.Abisheva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.Zh.Shaimerdenova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
D.D.Shaibakova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.I.Buketova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
S.A.Matyash ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
U.M.Bakhtikereeva ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
T.V.Beloshapkova ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
M.Zhusupov ,	Dr. of philol. sciences (Uzbekistan);
U.Zhetibaiuly ,	Dr. of philol. sciences (China);
K.Zhanbozuly ,	Dr. of philol. sciences (China);
L.Matejko ,	PhD (Slovakia);
A.Zoltan ,	Dr. of philol. sciences (Hungary);
M.Freshly ,	PhD (Hungary);
L.M.Kharitonova ,	Secretary Cand. of philol. sciences (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

G.K.Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.12.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 10,5 p.sh. Circulation 300 copies.

Price upon request. Order № 471.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2016

МАЗМҰНЫ

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Бидола П., Тұрсынова М.</i> Көне және қазіргі түркі тілдеріндегі лексикалық сабақтастық.....	8
<i>Жарылғапов Ж.Ж., Кенешова Л.</i> Оралхан Бөкей туындыларындағы кеңістік пен кейіпкер концепциясы	14
<i>Каренов Р.С.</i> Жамбыл — ғасырлық ғұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын. (Жамбыл Жабаевтың туғанына — 170 жыл)	20
<i>Ахметжанова Ж.Б., Айтбаева Б.М., Барин Е.</i> Тарихи өлең табиғатын тану – қазақ халқының тарихын тану.....	32
<i>Бралина С.Ж., Игисимова А.Б.</i> Д. Нақыповтың эксперименталды поэзиясы	38
<i>Фурсанова Т. В.</i> Қарағанды қаласы тілі зерттелуінің мәселелері	43

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Устелимова Н.А., Жусупова Г.М.</i> Шет тілі сабақтарында шығармашылық тұлғаның қалыптасуы.....	48
<i>Масакова Г.А., Айтбаева Б.М., Мауленова А.М.</i> Қос тілді меңгерген мұғалімге қойылатын қазіргі заманғы талаптар	54
<i>Жетписбаева М.А., Сяпина О.А.</i> CLIL әдістемесін жоғары білім беруге енгізудің негізгі қырлары	60
<i>Жетписбаева М.А., Щеголева А.В.</i> Студенттердің өздігінен шығармашылық дамуындағы шет тілі бойынша сабақтан тыс жұмыстың рөлі	67

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Амангелдиева Г.С., Зухурнаева М.</i> Қырғызстанның бұқаралық ақпарат құралдары: тәуелсіздікке қол жеткізген 20 жылдағы нәтиже (2011 жылға дейінгі БАҚ негізінде)	73
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	78
2016 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Филология» сериясы.....	79

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

<i>Бидола П., Турсунова М.</i> Лексическое созвучие древних и современных тюркских языков	8
<i>Жарылгапов Ж.Ж., Кенешова Л.</i> Концепция персонажа и пространства в произведениях Оралхана Бокея	14
<i>Каренов Р.С.</i> Жамбыл — яркая звезда казахской поэзии, выдающийся акын-импровизатор. (К 170-летию мастера поэтического слова Жамбыла Жабаева)	20
<i>Ахметжанова Ж.Б., Айтбаева Б.М., Барин Е.</i> Изучение природы исторических песен — отражение истории народа	32
<i>Бралина С.Ж., Игисимова А.Б.</i> Экспериментальная поэзия Д. Накипова	38
<i>Фурсанова Т.В.</i> К вопросу изучения языка города Караганды	43

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Устелимова Н.А., Жусупова Г.М.</i> Формирование творческой личности на уроках иностранного языка	48
<i>Масакова Г.А., Айтбаева Б.М., Мауленова А.М.</i> Современные требования к преподавателю-билингву	54
<i>Жетписбаева М.А., Сяпина О.А.</i> Основные аспекты внедрения методики CLIL в вузовское образование	60
<i>Жетписбаева М.А., Щеголева А.В.</i> Роль внеаудиторной работы по иностранному языку в процессе творческого саморазвития студентов	67

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Амангелдиева Г.С., Зухурнаева М.</i> Средства массовой информации Кыргызстана: результаты, достигнутые за 20 лет независимости (на основе СМИ до 2011 года)	73
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	78
Указатель статей, опубликованных в «Вестнике Карагандинского университета» в 2016 году. Серия «Филология»	81

CONTENTS

CURRENT PROBLEMS OF LINGUISTICS AND LITERARY

<i>Bidola P., Tursunova M.</i> Lexical harmony of ancient and modern Turkic languages	8
<i>Zharylgapov Zh.Zh., Keneshova L.</i> The concept of character and space in the works of Oralkhan Bokey	14
<i>Karenov R.S.</i> Zhambyl — the brightest star of the Kazakh poetry, Outstanding akyn-improviser. (By the 170 th anniversary of the master of the poetic word Zhambyl Zhabayev)	20
<i>Ahmetzhanova Zh.B., Aytbayeva B.M., Barin Ye.</i> The study of the nature of historical songs — a reflection of people's stories	32
<i>Bralina S.Zh., Igisimova A.B.</i> Experimental poetry of D. Nakipov	38
<i>Fursanova T.V.</i> On the issue of learning the language of the city of Karaganda	43

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Ustelimova N.A., Zhussupova G.M.</i> Formation of creative personality at classes of foreign language	48
<i>Masakova G.A., Aytbayeva B.M., Maulenova A.M.</i> The modern requirements to the teacher bilingual	54
<i>Zhetpisbaeva M.A., Syassina O.A.</i> The main aspects of the implementation of CLIL methodology in university education	60
<i>Zhetpisbaeva M.A., Chshegoleva A.V.</i> The role of extracurricular work in a foreign language for creative self-development of students	67

JOURNALISM

<i>Amangeldieva G.S., Zukhurnaeva M.</i> Mass of Kyrgyzstan medias: the achievements attained for 20 of independence (on the basis of mass-media 2011 to)	73
---	----

INFORMATION ABOUT AUTHORS	78
---------------------------------	----

Index of articles published in the «Bulletin of the Karaganda University» in 2016 y. «Philology» Series	83
---	----

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ CURRENT PROBLEMS OF LINGUISTICS AND LITERARY

ӘОЖ 811.512.1

П. Бидола¹, М. Тұрсынова²

¹*Іле педагогикалық университеті, Құлжа, Қытай;*

²*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: t_marhaba@mail.ru)*

Көне және қазіргі түркі тілдеріндегі лексикалық сабақтастық

Мақалада тарихи-салыстырмалы зерттеу арқылы қазақ тіліндегі кейбір атаулардың басқа түркі тілдеріндегі қолданысына талдау жасалған. Зерттеу барысында аталған сөздердің көне түркі тіліндегі қолданысы, этимологиясы сөз болып, қазіргі түркі тілдеріндегі нұсқаларымен салыстырылған. Көне түркілік қолданысының кей түркі тілдерімен ортақтығы, тілдің дамуына қатысты өзгеріске түскен тілдердегі көрінісі мысалдармен дәлелденген. Әр сөздің қазақ тіліндегі қолданысы жеке қарастырылып, жалпы түркі тілдеріндегі ортақтықтары мен ерекшеліктері көне түркі және қазіргі түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері, зерттеу еңбектері негізінде сараланған.

Кілт сөздер: салыстырмалы-тарихи зерттеу, түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасы, түркі тілдеріне ортақ атаулар, көне түркі тілі.

Бүгінгі күні өмір сүріп отырған түркі халықтарының мыңдаған жылдық тарихы бар екендігі белгілі. Бұл олардың қалыптасуы мен дамуынан, тарихынан, мәдениеті мен өнерінен де көрінеді. Солардың бірі – түркі халықтарының тіліне қатысты мәліметтер. Түркі халықтарының жүріп өткен жолынан, бірнеше кезеңдерге қатысты жазба ескерткіштерінен және бүгінгі жеке тілдердегі өзіндік ерекшеліктерінен де тілдік деректерге тән өзгешеліктерді көруге болады.

Түркітануға байланысты тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізу арқылы көне жазба мұраларында қолданылған, түркі тілдеріне ортақ болып саналатын жеке сөздердің тарихи дамуын байқай алатынымыз белгілі. Бір тіл көне түркілік тектестікті сақтаса, кей тіл өзіне ғана тән заңдылықтармен дамиды, ал келесі бір тіл басқа тілдің ықпалына түседі. Сондай сөздердің қатарына көне түркілік *будун, үгүз, саб, адағ, йай* сияқты сөздерді жатқызуға болады.

Көне мұраларда қолданылған *будун* сөзі қазіргі қазақ тіліндегі *халық* сөзі екені белгілі, себебі көне тілде *ел, жұрт* сөздері де кездеседі: *Чығай будунығ бай қылтым* – Жарлы халықты бай қылдым; *Он оқ беглері будуны коп келті, йүкүнті* – Он оқ бектері халқы көп келді, жүгінді; *Іл йеме ілі болты* – Ел және ел болды; *Аңар көрү білің, түрк емті будун беглер!* – Бұған қарап білің, түркінің ендігі халқының бектері! *Аз қырқ аз будуның йара тып келтіміз, сүңүсдіміз, ілін йана біртіміз* – Көгмен жер-суы иесіз қалмасын, — деп, аз қырыз аз халықтарын құрап келдік, соғыстық, елін қайта бердік.

Қазақ тілінде *халық* сөзі төл сөзіміз болмағанымен, бұл сөзге синонимдес *ел, жұрт, қауым, халайық, әлеумет, жамағат, жаран* сөздері кездеседі [1] және «белгілі бір елді, мемлекетті мекендейтін адамдардың жалпы жиыны» және «ел-жұрт, бұқара, көпшілік» [2] сипатында түсіндірілген және бұл сөздің араб тілінен енген «жаратушы» деген мағына береді.

Халық сөзі көптеген түркі тілдерінде, фонетикалық ерекшеліктерді есепке алмағанда, қазақ тілімен ортақ сипатта кездеседі: *халāх* (чуваш), *халық* (башқұрт, татар), *halk* (түркімен), *калк* (қырғыз) т.б. Мысалдар: *чāваш халāх* (чуваш халқы), *бөтә планета халқы* (бүкіл әлем халқы), *башқорт халқы* (башқұрт халқы), *урамда бик күп халық йыйылды* (көшеде халық көп жиналды).

Түркі тілдерінің бәрінде дерлік «халық» сөзімен мағыналас бірнеше сөз бар: *halk, millet, halkuuyet* (түркімен), *халāх, ҫынсем, йыш* (чуваш), *эл, калк* (қырғыз), *юрт, адам, гиши, инсан* (құмық) т.б.

Кей тілдердегі сипаты сәл өзгешелеу: хақас тілінде *чон* сөзі қолданылса, әзербайжан тілінде «адам» сөзіне көптік жалғау жалғану арқылы *адамлар* түріндегі нұсқалары, ал якут тілінде орыс тіліндегі «народ» сөзінің фонетикалық өзгеріске түскен түрі *наруот*, тува тілінде «кижи» сөзіне қосымша *чон, хамааты, суур* сөздері кездеседі.

Халық сөзіне қатысты осындай ортақтықтар мен сәл-пәл өзгешеліктерді есепке алмағанда, көне түркілік *будун* сөзі қазіргі түркі тілдерінде орын алмағанын көреміз. Араб тілінен енген «халық» сөзінің фонетикалық нұсқалары көп қолданылады.

Жылдың төрт мезгілінің бірін білдіретін *жаз* сөзінің көне мұраларда *йай, йаз* нұсқалары бар болғанымен, «жаз» сөзінің «көктем» сөзімен мағыналас келетін деректер бар. *Оғузғару йазын сү таишықдымыз* – Жазда әскермен оғызға қарсы шықтық. «Көне түркі сөздігінде» *йай – жаз* [3; 226], *йаз – көктем* [3; 250] мағынасында берілсе, М.Қашқари сөздігінде: *уаз – жаз. Иазын қатығланса, қышын севнүр* – Жазда қатуланса, қыста сүйінер; *йай – көктем. Күз келігі йайын белгүлүг* – Күздің келетіні көктемнен белгілі [4; 221, 222] сипатында және көне түркі тілінен берілген басқа мысалдарда *Йай анта йайладым* – жазда анда жайладым; *Йай көркіңе ынанма, Сулар үзе тайанма. Есізлікің анұнма, Тылда шықар едгү сөз* болып берілген.

Аталған сөздің қазақ тіліндегі нұсқасы *жаз* болғанымен, басқа түркі тілдерінде бірізді емес және туыстас тілдерден фонетикалық нұсқаларындағы айырмашылықпен қоса, лексикалық та ерешеліктерді көре аламыз. Әзербайжан (*йай*), татар (*жәй*), башқұрт (*йәй*), өзбек (*ёз*), ұйғыр (*яз*), қырғыз (*жай*), тува, хақас (*чай*) тілдеріндегі нұсқаларында дыбыстық ерекшеліктер болса, якут тілінде «сайын», түркімен тілінде «томус» сөздері арқылы беріледі. Қырғыз тілінде «жай» сөзі біздің тіліміздегі «жаз» сөзімен, ал «жаз» сөзі «көктем» сөзімен мағыналас.

Қазақ тіліндегі «жайлау» сөзінің мағынасын «жаз жайлайтын жер» деп 3-й дыбыстық сәйкестіктерімен түсіндірсек те, арғы негізі «йай» екендігі көрінеді. Сонда «жайлау» сөзін «жаз» сөзіне етістік *тұғызатын -ла* жұрнағы жалғанғанда 3-ның *й-ға* сәйкестігі нәтижесінен (*жай+ла+у*) «жайлау» сөзі жасалып тұр дегеннен, түбірі көне түркілік *йай* (жай) арқылы орныққанын түсіндіре аламыз. Оның үстіне қазақ тіліндегі «*нанды жайдым* – нанды жаздым, *көрпені жайдым* – көрпені жаздым» сипатындағы нұсқалардан да ұқсастық көре аламыз. Ал басқа түркі тілдеріндегі дыбыстық ерекшеліктер көне және қазіргі тілдер арасындағы *й-ж* (қырғыз – *жай*), *й-ч* (хақас – *чай*), ал якут тіліндегі «сайын» сөзінің *й-с* арқылы орныққан «сай» сөзіне қатысты деп болжауға болады. Себебі көне түркілік *-й* алтай тілінде *д* (*дос, док*), тува хақас, шор тілдерінде *ч-* (*час, чок*), якут тілінде *с-* (*сас, суох*), карашай балқар, қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар тілдерінде *ж-* (*жаз, жоқ*), карашай-балқар тілінің малқар диалектісінде 3- түрінде дамыған [5;159].

Қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда өзгеріске түскен көне түркілік сөздердің бірі – *үгүз* сөзі. Көне түркі тілінен келтірілген мысалдар арқылы бұл сөздің қазақ тіліндегі нұсқасы «өзен» сөзі екені белгілі: *Сантуң балыққа Талуй үгүзке тегүртім* – Шантуң қаласына, Теңіз өзеніне жеткіздім. *Алтун йысығ йолсузын астым, Ертіс үгүзүг кечігсізін кечдіміз* – Алтын жерін жолсызбен астым, Ертіс өзенін кешпес ізбен кештім. *Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз.* – Ертіс өзенін кеше жүрдік. Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз, түргіс будунығ уда бастымыз – Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық. *Ечүм қаған бірле ілгерү Йашыл үгүз, Шантуң йазықа тегі сүледіміз* – Ағам қағанмен бірге ілгері Жасыл өзенінен Шантуң жазығына дейін соғыстық. *Йана йорып, соғдақ будун ітейін тійін, Йінчү үзүзіг кече, Темір қапығқа тегі сүледіміз* – Және жүгіріп соғдыны халық етейін деп, Сырдария өзенін кешіп өтіп, Темір қақпаға дейін соғыстық.

Жоғарыдағы мысалдардағы «үгүз» сөзі – қазіргі түркі тілдерінде сақталмаған, өзгеріске түскен сөздердің бірі. Бұл сөздің салыстырылған тілдерде *елга* (татар), *йылга* (башқұрт), *дарё* (өзбек), дәрия (ұйғыр), *өзөн* (қырғыз), *хем* (тува), *өрүс* (якут), *суз* (хақас), *дерия* (түркімен) нұсқалары кездеседі және ешбір тілде көне мұралар тілімен ортақтық көріне қоймайды. Тува тіліндегі «хем» сөзінен басқасы, яғни, «өзен, дария, су, өріс, жылға» сөздері қазақ тіліндегі аққан сумен қатысты мағыналас сөздер.

Көне түркілік «саб» қазіргі қазақ тіліндегі «сөз» деген мағынаны береді: *Тоқуз оғуз беглері, будуны, бу сабымын едгүті есід, қатығды тыңда!* – Тоғыз оғыз бектері, халқы, бұ сөзімді жақсы есіт, қатты тыңда! *Неңнен сабым ерсер, беңгү таишқа уртым.* – Айтар сөзім болса, тасқа жаздым. *Сабымын түкеті есітгіл* – Сөзімді түгел есіткін. *Сүчіг сабын, йумчақ ағын ерүр, ырақ будунығ анча йағытур ерміс* – Тәтті сөзін, жұмсақ қазынасын беріп, алыс халықты өзіне жақындатқан еді.

М.Қашқари сөздігінде де «сөз» [4; 177] нұсқасында берілген бұл сөз «саб» сипатында қазіргі түркі тілдерінде орын ала қоймаған, себебі барлық түркі тілдерінде «сөз, сүз, һүз, суз, сөс, тыл» түрінде кездесіп, аздаған фонетикалық ерекшелік қана көрінеді. Чуваш тілінде бұл сөз «самах»

ретінде қолданылып, көне түркілік «саб» нұсқасына біршама жақындай түседі: *иккемешле самах* – туынды сөз; *тұхура самах ил* – жиналыста сөз алу; *самахсарах анлан* – сөзсіз түсіну; *самах йрекелех* – сөз бостандығы; *самах пар* – сөз беру; *пер самахна каласан* – бір сөзбен айтқанда.

Сөздік қазынасының негізі сақталып келгенмен, ондаған сөздердің бұл күнде, мысалы, қазақ тілінде қолданылмайтындығын білеміз. Дегенмен, қай түркі тілі болмасын, өздерінің бүгінгі лексикалық қазынасында көне сөздерді ішінара сақтап қалғандығы да байқалады. Мысалы, қазақ тілінде «мүлік» мағынасындағы көне түркілік *барым* сөзі, «шақыру» мағынасындағы *оқу*, «сөйлеу, сөз» мағынасындағы *саб* (сөз саптау «сөз сөйлеу»), «кедей» мағынасындағы *шығай* (Шықбермес Шығайбай) деген сөздер тұрақты тіркестердің құрамында немесе жалқы есімдердің аталуында сақталған [6; 47–78].

Яғни қазақ тіліндегі көне түркілік «саб»-тың орнына «сөз» орныққанымен, «сөз саптауы» деген тіркестен «саб»-ты кездестіре аламыз. Осыған орай қазақ тіліндегі «күш-қайрат, ар-намыс, құр босқа, құр текке, көр соқыр, шынайы таза» сияқты қосақтап қолданылған мағыналары бірдей немесе жуық сөздер, яғни плеоназмдардың, қатарына «сөз саптауы» дегенді де жатқызуға болар. Сол сияқты көне түркілік «талуй» сөзі «теңіз» мағынасын беріп, қазақ тіліндегі «телегей теңіз» тіркесінде қолданылатыны айтылады. Ал «талуй» түрінде, яғни, «теңіз» мағынасын беретін сөз Сібірдегі кейбір түркі тілдеріне тән.

Қазақ тілінде «аяқ (айақ) сөзі де көне түркі тілімен салыстырғанда *д-т-з-й* дыбыстық сәйкестіктері арқылы орныққандығын және түркі тілдері фонетикасына байланысты өлшем ретінде зерттеушілер көрсететіні белгілі: «Қазақ тіліндегі *адақтау/аяқтау//бітіру, тауысу* сөздері мағына жағынан сәйкес, о бастағы бір сөз, бүгінде екі түрлі айтылады. *Атақ/адақ* сөздеріндегі *й* мен *д* дыбысының сәйкестігі көне тілден қалған бір ерекшелік. Егер осы сөздің қазіргі түркі тілдеріндегі вариантын салыстырып көрсек, олардың көпшілігінде *аяқ* (айтылуда *айақ*) түрінде кездеседі де, хакас тілінде *азах*, якут тілінде *атах* түрінде қолданылады. Бұл мысалдардан *й, з, т* дыбыстарының сәйкестік қасиетін аңғарамыз» [7; 90] Көне тілден мысалдар: *Түрк будун адақ қамаишты* – Түрк халқының аяғы әбден шаршады. *Түрк будун адақ қамаишты, йаблақ болтачы ерті* – Түркі халқының аяғы әлсіреді, жаман қалжырады. *Күміш күнге ұрса, алтұн адақын кемір*. – Күміс күнге қонса, алтын аяғымен келер. *Иүз ат менің ағдын кеишті*. – Менің аяғымның арасынан жүз ат өтті. *Өкүз азақы болғынша бұзағу башы болса ииг*. – Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болса игі.

Бұл сөздің басқа тілдерде «аяқ, айақ, оёк, атах, азах» фонетикалық нұсқалары, сондай-ақ «бут, пүт» қолданыстары қырғыз, тува, ұйғыр тілдерінде бар. Басқа түркі тілдерінен ерекше «ура» сөзі чуваш тілінде кездеседі және бұны зерттеушілер *д-т-з-й-р* дыбыстық сәйкестіктерімен түсіндіреді [7; 208]. Ал «айақ» немесе «азақ, атақ» сөздерінен «ура» сөзіне жақындыққа қарағанда, «ұр» сөзімен байланыста қараған дұрыс сияқты.

«Қарындас» сөзі – жалпы түркі тілдеріне ортақ сөз, бірақ қазақ, қарақалпақ тілдерінде ғана еркек адамның өзінен жасы кіші бауыры мағынасында қолданылады екен.

«Қарындас» сөзін М.Қашқари сөздігінде «бір қарыннан шыққан» деп түсіндіретіні сияқты бұл сөз басым түркі тілдерінде «ағайын, туыс» сипатында беріледі.

Түркі тілдерінде «қарындаш, кардаш» болып қолданылған сөздердің кейбіреуінде мағыналық айырмашылық болса, кей тілдерде айырмасы жоқ. Тува, чуваш, якут, өзбек, түркімен, башқұрт тілдерінде «қарындаш, кардаш, хуранташ, харындаш, кериндаш» сөздері екі нұсқада бар болса, алтай, қырғыз, қазақ, қарақалпақ, хакас тілдерінде тек «қарындас» сөзі, гагауз, татар тілдерінде «кардаш» сөзі бір нұсқада ғана кездеседі. Өзбек, түркімен тілдерінде «кариндош, гарындаш» сөздері «туған-туыс, ағайын» мағыналарын, «кардош, гардаш» сөздері «аға, дос, жолдас» мағыналарын береді. Сондай-ақ көптеген тілдерде «туған-туыс, ағайын» мағынасындағы бұл сөз хакас (*харындас*), әзербайжан (*гардош*), гагауз (*кардош*) тілдерінде «аға, іні» мағыналарына сай келсе, түрік тілінде «кыз кардеш, еркек кардеш» болып қолданылады.

Көне түркі тілі лексикасын қазіргі қазақ немесе басқа түркі тілдерімен салыстыру барысында ортақтықтар пен өзгешеліктер де көзге түседі. Осылардың біразын Ғ.Айдаровтың «ҮІІІ ғасырдағы Құтлығ қаған (Онгин) ескерткіші» еңбегі [8] арқылы да дәлелдей көрсетуге болады:

Будун – халық. *Чығай будуныг бай қылтым* – Жарлы халықты бай қылдым.

Сү – әскер. *Қамуқ балыққа тегдім қунладым алтым сүсі келті* – Көп қалаға шабуыл жасадым, жорық жасадым, жаулап алдым. Әскері келді.

Ечі – әже. *Ечүміз* – әжеміз.

Йотаз – әйел. *Йотазын анта алтым* – Әйелін сонда алдым.

Қунчуй – бикеш (бектердің әйелі). *Сіңлім қунчуйлығ біртiмiз* – Қарындасым бикешті бердік.

Табышқан – қоян. *Табышқан йыл бiсiнч айқа тегдiм* – Қоян жылы бесінші айда жеттім.

Бедiзчi – шебер, суретші (өрнекші). *Бедiзiн бедiзтi, олурты* – Өрнегін өрнектеп отырды.

Барқ – сарай. *Барқын йулмадым* – Сарайын алмадым.

Балық – қала. *Қамуқ балыққа тегдiм қунладым алтым сүсi келтi* – Көп қалаға шабуыл жасадым, жорық жасадым.

Бiтiг – хат, жазу. *Бу бiтiг бiтiгме атысы Йоллығ тiгiн* – Бұл хатты қағанның немересі Йоллығ тегін жаздым.

Айғучы – кеңесші. *Айғучысы бiле ермiс* – Кеңесшісі білгіш еді.

Сү – әскер. *Сүсi келтi* – Әскері келді.

Йағучы – қолбасшы. *Йағучысы бен ертiм* – Қолбасшысы тағы мен едім.

Чығай – кедей. *Чығай будунығ бай қылтым* – Жарлы (кедей) халықты бай қылдым.

Баз – бейбітшілік. *Төрт будундақы будунығ қоп баз қылтым* – Дүниенің төрт бұрышындағы халықты көп бейбіт еттім.

Чаб, саб – сөз. *Сабымын түкетi есiтгiл* – Сөзімді түгел есіткін.

У – ұйқы. *Қырқ аз будунығ уда басдым* – Қырқ аз халқын ұйқыда бастық.

Бедүк – биік.

Сүчiг – тәтті. *Сүчiг сабын* – тәтті сөзін.

Учуз – арзан. *Учуз ертi* – арзан еді.

Ыд – ыт, жібер. *Табғаш қазаның iчрекi бедiзчiг ыты* – Табғаш қағаны іштегі бедізшісін жіберді.

Тег – жет. *Түпүтке кiчiг тегмедiм* – Тибетке кішкене жетпедім.

Көне түркі тілімен салыстырғанда қазіргі түркі тілдерінде қолданыстан шыққан немесе сөздік қорда кездесе қоймайтын сөздердің қатарына *ечі* (әже), *табышқан* (қоян), *сү* (әскер), *чығай* (кедей) сөздерін жатқызуға болады.

Қазақ тіліндегі «әже» мағынасындағы көне түркілік «ечі» сөзіне жақын сөз *иче*, *ууча* түрінде хакас тілінде қолданылғанымен, басқа тілдерде өзгеріске түскендігін *асане* (чуваш), *эбэ, эбээ* (якут), *буви* (өзбек), *нәнә* (әзербайжан), *ене, мама* (түркімен), *эне* (қырғыз), *әби* (татар) т.б. сияқты қолданыстардан көре аламыз. Мысалы, *Эбээ, сиэнин кэллэ* – Әже, сенің немерең келді (якут).

«Әскер» сөзінің көне түркілік сипатындағы «сү» [3;516] сөзіне әрі лексикалық, әрі фонетикалық жағынан ұқсас қолданыс чуваш тіліндегі *салтак, сар сынни* сөздермен үндес келетінін, ал басқа тілдерде түркілік емес *аскар* (өзбек), *әскәр* (әзербайжан, ұйғыр), *ескер* (түркімен), *гаскер* (татар, башқұрт), *аскер* (қырғыз) сөздері орныққан. Мысалы, *Рассей сар сыннисем* – Ресей әскері (чуваш).

Көне түркілік «табышқан» сөзінің қазақ тіліндегі қолданысы «қоян» сөзіне сәйкес келеді: *Табышқан йыл бiсiнч айқа тегдiм* – Қоян жылы бесінші айда жеттім. Бұл сөз алтай, қырғыз тілдерінде *коён*; башқұрт, чуваш, татар тілдерінде *куян*; қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, түркімен, ұйғыр тілдерінде *қоян*; тува тілінде *кодан*; өзбек тілінде *қуён*; хакас тілінде *хозан* деп кездеседі [Иссл.,136]. Түркі тілдерінің көбінде *қоян* сөзіне *ақ, сұр, ор* сөздері тіркесіп келген жағдайда қоянның түрлерін білдіреді.

Махмұт Қашқаридің сөздігінде «қоян» мағынасында *тауышған* сөзі қолданылған [4]. Қазіргі түркі тілдерінің ішінен әзербайжан тілінде *довшан*; гагауз, құмық, түрік тілдерінде *тавишан*; түркімен тілінде *товшан*; якут тілінде *куобах* деп кездеседі. Көне түркі тілінде *табыш* сөзі секіру мағынасын білдіреді. *Тавышқан* сөзінің шығуы осы етістікпен байланысты болуы керек. Осы сияқты орыс тіліндегі «заяц» сөзінің әсерінен чуваш тіліндегі «қоян» мағынасындағы *сайкка* сөзін айтуға болады.

Көне мұраларда кездесетін «чығай» сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы – «кедей» немесе «жарлы» сөздері: *Чығай будунығ бай қылтым* – Жарлы (кедей) халықты бай қылдым. Туыстас тілдерде *камбағал* (өзбек), *иохсул* (әзербайжан), *чох кізі* (хакас) *кедей* (қырғыз), *ярлы, фәкир* (татар, башқұрт) т.б. сөздер орын алған. Көне қолданысқа ұқсас сөз чуваш тіліне тән. Бұл тілдегі «чухан, юрлә, ситмен, сук» сөздерінің ішінде *чухан* көне түркілік *чығай* сөзімен үндес екендігі көрінеді. Мысалы, *чухан хресчен* (кедей шаруа); *жить бедно сук пурнәсна пурән* (кедейшілікте өмір сүру), *örän garup bolupdyr – ол өте кедей еді* (түркімен) т.б.

Ескі жазба ескерткіштердегі «балық» сөзі қазіргі біздің тіліміздегі «қала» және «балық» [3; 80] сөздерімен үндескенімен, көп жағдайда «қала» мағынасында қолданылады: *Қамуқ балыққа тегдiм қунладым алтым сүсi келтi* – Көп қалаға шабуыл жасадым, жорық жасадым. Ал қазіргі туыстас тілдерде *хула* (чуваш), *шахар* (өзбек), *шахер* (түркімен), *шаар* (қырғыз), *кала* (башқұрт) т.б.

нұсқалары да бар. Якут тіліндегі «куорат» сөзі орыс тілінің әсерінен «город» сөзі арқылы орныққан. Мысалы, *хула хёррисем* – қаланың шеті, *хула тулашёнче кан* – қала шетінде дем алу (чуваш).

Түркі тілдері салыстырмалы лексикасына байланысты көне мұралар тіліне сай келетін мұралар тіліне сай келетін кей сөздерді қазіргі туыстас тілдермен салыстыру барысында ортақтық басым бола тұра, кей тілдердің ішкі заңдылықтарына сай келетін ерекшеліктер де кездесіп отырады.

Түбі бір түркі тілі болғанымен, кей халықтар бірлікте өмір сүрсе, кей халықтар басқа топтағы тілдермен көп араласты, бөтен тілден енген сөздердің қатары мол болды. Дегенмен де сол тілдердің туыстығын дәлелдейтін, тарихын көрсетіп, тілдің ортақтығын көрсете алатын сөздер көптеп саналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Синонимдер сөздігі. — Алматы: Арыс, 2007. — 640 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1986. — 512 б.
- 3 Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.
- 4 *Қашқари М.* Түрік сөздігі. — I-т. — Алматы: Хант, 1997. — 375 б.
- 5 *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. — Л.: Наука, 1970. — 204 с.
- 6 *Сыздықова Р.* Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 320 б.
- 7 *Қайдар Ә., Оразов М.* Түркітануға кіріспе. — Алматы: Арыс, 2004. — 360 б.
- 8 *Айдаров Ф.* VIII ғасырдағы Құтлығ қаған (Онгин) ескерткіші. — Алматы, 1989. — 51 б.

П. Бидола, М. Турсунова

Лексическое созвучие древних и современных тюркских языков

Статья посвящена проблеме сравнительного исследования лексики тюркских языков. Путем сравнительно-исторического метода были проанализированы особенности употребления некоторых понятий казахского языка в древнетюркском языке, определена этимология названных понятий, а также проведено сравнение с вариантами в современных тюркских языках. Выявлены общие характерные особенности употребления древнетюркских форм с формами в современных тюркских языках, а изменения в их употреблении в некоторых языках подтверждены анализируемым языковым материалом. На основе анализа этимологических словарей древнетюркского языка и современных тюркских языков, других научных исследований рассмотрены отдельные слова казахского языка с точки зрения их сходства и различия со словами других тюркских языков.

P. Bidola, M. Tursunova

Lexical harmony of ancient and modern Turkic languages

Article is devoted to a problem of comparative research lexicon of Turkic languages, by a comparative-historical method of research features of the use of some concepts of Kazakh of other Turkic languages are analyzed. During the analysis features of the use of these words drevnetyurksky language come to light, the etymology of the called concepts is defined, and also are compared to options in modern Turkic languages. Authors the general characteristics of the use the drevnetyurkskikh of forms with forms in modern Turkic languages come to light and changes in their use in some languages are confirmed by the analyzed language material. On the basis of etymological dictionaries of drevnetyurksky language and modern Turkic languages, other scientific researches words of Kazakh separately are considered, their general signs and distinctions in Turkic languages are defined.

References

- 1 *Dictionary of synonyms*, Almaty: Arys, 2007, 640 p.
- 2 *Explanatory dictionary of Kazakh*, Almaty: Gylym, 1986, 512 p.
- 3 *Old Turkic dictionary*, Leningrad: Nauka, 1969, 676 p.
- 4 *Kashkari M. Dictionary of Turkic language*, I, Almaty: Khanty, 1997, 375 p.

- 5 Shcherbak A. M. *Comparative phonetics of Turkic languages*, Leningrad: Nauka, 1970, 204 p.
- 6 Syzdykova R. *History of the Kazakh literary language*, Almaty: Ana tili, 1993, 320 p.
- 7 Kaydar A., Orazov M. *Introduction to Turkology*, Almaty: Arys, 2004, 360 p.
- 8 8. Aydarov G. *Monument of Kutlyg (Ongin) kagan 8 th centuries*, Almaty, 1989, 51 p.

Ж.Ж. Жарылғапов, Л. Кенешова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: laura_keneshova@mail.ru)*

Оралхан Бөкей туындыларындағы кеңістік пен кейіпкер концепциясы

Мақалада соңғы жылдарда кеңістік пен кейіпкер қатынасын көркем зерделеу нәтижесінде өніп шығып, әдеби тенденциялардың бірі ретінде көрініс берген қазақ прозасындағы экзистенциалды ой ағымы бүгінгі күні айрықша назар аударуға сұранып тұрған мәселелердің бірі қарастырылған. XX ғасырда пайда болған, өз идеялық бастауын Гуссерль, Кьеркегор еңбектерінен алатын әлемдік ой ағымындағы бұл бағытты Марсель, Ясперс, Бердяев, Шестов, Бубер, Сартр, Камю, Бовуар, Хайдеггер сияқты философтардың қолдағаны мәлім. Сондай-ақ авторлар О. Бөкейдің әлем мен жалғыздық арасындағы қарым-қатынасты көркем игеру барысындағы экзистенциалистік ой-пікірлерін талдап, О. Бөкей шығармаларындағы үлкен философиялық проблема – жатсыну мәселесін жан-жақты зерттеген.

Кілт сөздер: О. Бөкей, қазақ прозасы, экзистенциализм, әдеби тенденция, экзистенциалистер концепциясы, философиялық түйін, жатсыну.

Қоғам мен адам, я болмаса кеңістік пен кейіпкер проблемасы қашан да қаламгердің дарын мен парасат-білігін салмақтайтын әдебиеттің рухани өзегі. Кейіпкерсіз көркем шығарманың, кеңістіксіз кейіпкердің көрінуі мүмкін болмағандықтан, осы екеуінің арасындағы жанды байланыстардың өзгермелі күйін суреткерлік құдіретпен бере білу — жазушы көркем туындысының шынайы сапалық өлшеуіші.

70-жылдардағы қазақ прозасында авторлық «Меннің» берілу амалдары күрделене түсті. Қаламгерлердің шығармашылық ізденістеріндегі стильдік процестер түрлі бағыттарда жүріп жатты. Адам тұлғасын, адамзаттың бүгінгі рухани құндылықтарын безбендеуге келгенде бейнелеудің дәстүрлі принциптерімен қоса, балама сарындардың да орын тебе бастағанын аңғару қиын емес.

Соңғы жылдарда кеңістік пен кейіпкер қатынасын көркем зерделеу нәтижесінде өніп шығып, әдеби тенденциялардың бірі ретінде көрініс берген қазақ прозасындағы экзистенциалды ой ағымы бүгінгі күні айрықша назар аударуға сұранып тұрған мәселелердің ішіне енеді. XX ғасырда пайда болған, өз идеялық бастауын Гуссерль, Кьеркегор еңбектерінен алатын әлемдік ой ағымындағы бұл бағытты Марсель, Ясперс, Бердяев, Шестов, Бубер, Сартр, Камю, Бовуар, Хайдеггер сияқты философтардың қолдағаны мәлім. Кезінде «өмір сүру философиясы» деп аталған мұндай бағытты тек буржуазиялық идеологияның, буржуазиялық философияның толғамдарының нәтижесінде дүниеге келген теріс көзқарастар бағыты деген түсініктердің басым болғаны да шындық.

Бір сөзбен айтқанда, экзистенциалистер концепциясы әлем және жалғыздық ұғымынан өрбиді. Әлемдік философиядағы бұл бағыттың ірі өкілдерін ортақтастырып тұратын басты белгі — адам болмысына «Мен» және «Басқалар» ұғымы тұрғысынан келуі. Олар үшін қоғамдық қатынастар сияқты қозғалыс түрлері абстракция, негізгі шындық — субъективтілік. Осындай ой-тұжырымдардың негізгі құяр арналарының бірі — адам өзінің әлемдік жалғыздығын түйсіну арқылы қоғамнан, сондағы қалыптасқан қатынастар мен нормалардан жатсынуы. Экзистенциалистік таным мен олардың ұстанған концепцияларын, теориялық қырларын қарастырған еңбектердің түгелі дерлік келіскен тоқтам бар. Ол — экзистенциализмнің мәдени құлдырау, рухани дағдарыс кезінде күш алатыны. Яғни, экзистенциалистік ой ағымы қоғамдық құрылыстағы және әлемдік деңгейдегі қайшылықтар тереңдегенде, санадағы қақтығыстар кезеңінде адам өзінің фәнидегі жалғыздығын барынша түсінеді деген пікірді ұстанады.

Өткен ғасырда Г.Марсельдің, Ж. П. Сартрдың қоршаған әлемді қатыгез, трагедия мен қарама-қайшылыққа толы екендігі жайлы пікірлері алдыңғы қатарға шықты. Мұндай ой тек қана француз ойшылдарында ғана емес, жалпы экзистенциализмнің теориялық базисі ретінде танылды. Хайдеггердің «Человек есть и он есть человек, поскольку он экзистирует. Он выступает в открытость бытия, какою является само бытие, которое в качестве броска бросила сущего человека в «заботу». Брошенный таким образом человек стоит «в» открытости бытия. «Мир» есть просвет бытия, в который человек вступает своим брошенным существом» деген ойы Ж.П. Сартрды «дүние – бос» идеясымен тамырласып жатыр [1; 212]. Экзистенциалистер осы тығырықтан шығудың жолын адамның жеке болмысы, оның «Мені» арқылы шешуге тырысты.

Жазушы О. Бөкейдің әуелгі «Қамшыгер», «Үркер», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Мұзтау», «Ән салады шағылдар» кітаптарынан сыншылар мен зерттеушілердің аңғарғаны шығарма бойындағы терең философиялық түйін мен лирикалық желінің шебер үйлесе білуі және психологиялық талдау мен публицистикалық сарынның берік жымдасып келіп, авторлық «Меннің» баса көрсетілуі. Бүкіл шығармалары Өмір – Адам – Табиғат желісіне құрылып, айрықша концептуалдық мағына иеленеді.

О. Бөкейдің әлем мен жалғыздық арасындағы қарым-қатынасты көркем игеру барысындағы экзистенциалистік ой-пікірлері «Қар қызы» повесінен анығырақ көрінеді. Дүние тылсымын, адам-жұмбақтың сырын ашуға ұмтылатын қаламгер кеңістік ретінде Алтайдың қатал да, ешкімге сырын ашпас томырық табиғатын алады. Мұнда қазақ прозасына М.Әуезовпен келген, өзінің төл шығармасы «Қамшыгерде» танылған көркемдік амал — табиғатты адам трагедиясымен қабыстыра суреттеу жүзеге асады.

Повесте Алтайдың табиғаты тек географиялық ұғымды білдіре бермейді. Мұнда табиғат аясы — ғаламның кішірейтіліп алынған моделі. Қаламгер ойынша, олардың адамгершілік сапалары, ақыл-ой өрісі, рухани әлемі ішкі еркіндікті тұсаулаған, өзінің шектеулі заңдылықтары бар адамдар қауымының ортасында емес, алып кеңістікпен бетпе-бет, жеке келгенде ашылуы тиіс. Алып кеңістікте осы үшеуінің тағдыры сыналады, олар кеңістікке сол үшін, Хайдеггерше айтсақ, «тасталған». Нағыз өмір мен өлімнің шайқасы осы жерде басталады. Яғни адам өзінің тіршілігі үшін жан дәрмен. Э. Фромм айтқандай: «Человек — часть природы, он подчинен физическим законам и не способен изменить их; все же он выходит за пределы природы. Он отделен, будучи частью: он бездомен и все же прикован к дому, в котором живет вместе со всеми другими существами. Брошенный в этот мир в определенное место и время, он таким же случайным образом изгоняется из него. Осознавая себя, он понимает свою беспомощность и ограниченность собственного существования. Он предвидит конец — смерть» [2; 158].

Повесте бір-бірінің сырын жетік білетін боп көрінген үшеуі мынау жалпақ әлемде, шет-шегі көрінбестей суық дүниемен жалғыз қалғанда беймағлұм болып келген сырларын ашады. Ең бастысы, олардың кеңістікке деген қатынастарындағы өміртанымдық тайталастары басталады. Демек, экзистенциализмнің шындық, ақиқат өмір мен өлімнің тым жақындап келген аралық ситуацияда ашылатыны жөніндегі идеясы шығарма өзегіне айналған. Жазушы осы бір тартысты ситуацияға кейіпкерлерін әдейі салады да, өлім категориясының мағынасын төрешілік ұғымында қабылдайды. «Ер-азамат не майданда, не жорықта сыналады деген осы. Ол — Бақытжан осынау қар шағылдардың арасынан достарын ғана емес, өзін де іздеп тауып алғандай еді. Ол ұлы жаңалық ашты — өзін ашты». Ал Нұржан «өте сенімді де, мықты жігіт» деп осы қиын сапарға ертіп шыққан Аманжанға енді басқаша қарауға мәжбүр. «Тәңірім-ау, Нұржанның осы екі жігіттен басқа кімі бар еді? «Аманжан, сен осындай ма едің?.. Пышақ жұмсағаны несі? Жо-жоқ, ауылға енді қайтып бармау керек екен. Не болса да осында қарелінде, адамдары аз кеңістікте өлу лазым екен».

«Қар қызы» повесінде заман ағысынан қалтарыста күн кешкен Қоңқай мен сиыршы шал Оралхан суреттеген кеңістіктің тартылыс күшін реттеп тұрған екі полюс секілді. Тіпті жапан даладағы Қоңқайдың жалғыз үйі — бір адамнан тұратын «мемлекет». «Қоңқай мемлекетінің» өзіндік заңдары мен философиясы бар. Ал сиыршы шал болса, осы Қоңқай үшін ен түзді мекен етеді. Яғни, Қоңқай болмаса тыныштық пен жақсылықтың күзетшісі — сиыршының да болуы мүмкін емес. Бұл — қаламгердің жаратылыс диалектикасы туралы концепциясы.

О. Бөкейдің «Қар қызындағы» кей тұжырымдар «Сайтан көпір» повесінде аңғарылмай қоймайды. Туындыдағы негізгі кейіпкерлердің бірі — Аспанның мына монологуна назар аударайық: «Адамнан өткен қаскөй не бар екен мына жалғанда: ендеше, табиғатқа біздерден өгей ешкім де жоқ, ештеңе де, тек екі аяқтылар ғана артық, сол керексіздігімізді жасқана жасырамыз, жанталаса қорғаймыз. Өгейлігімізді білдірмес үшін арпалысып, мұқым жер-жаһан, ұшқан құс, жүгірген аңға үстемдігімізді жүргіземіз. Әттең, Алтайдағы елік жабылып келіп сүзіп, тепкілеп өлтірсе де обал жоқ маған, обал жоқ. Бүкіл әлемдегі жан-жануарлар жабылып, адамзатқа шабуыл жасаса ғой. Мен сонда сол аң-құсқа қосылып, қарсы аттанар едім». Кейіпкердің осы толғанысы көркем туындының жұлгесіндегі философиялық ойдың тірегі ретінде алынады.

«Сайтан көпірде» адам рухының мәңгіліктілігі мен табиғат рухының арасы сабақтас алынғанын аңғарар едік. Адам зауал шақ — өліммен бетпе-бет келіп барып қана өз шынайы болмысын танытатыны жөніндегі экзистенциялық пікір осы шығармада да бар. Өйткені Аспанға да, Аманға да «Сайтан көпірден» өту шаруашылық мақсаттардан гөрі, ішкі рухын сынау үшін керек. «Әркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы

жағалауға шығып мақсатына жетпек». Сайтан көпірден өту дегеніміз — өлімге тым-тым жақын келу немесе өмірмен қоштасу. Бұл тұста А. Камюдің айтқанымен келісеміз. Атақты жазушы: «Дело в том, что у нас нет опыта смерти. Испытанным, в полном смысле слова, является лишь то, что пережито, осознанно. У нас есть опыт смерти других, но это всего лишь суррогат, он поверхностен и не слишком нас убеждает», — деп жазғаны бар-тын [3; 231].

Аспан да «өліп-тірілуді» басынан кешіргеннен кейін өзгеріп сала бергендей, айнала дүниеге, адамдарға деген, өзіне деген көзқарасының көкжиегі кеңігендей. «Бәрібір, Алатай мен ауылды жалғайтын жалғыз дәнекерші — «Сайтан көпірдің» амандығын тілейді. Енді сол қасіретке толы жалғыз көпірден ол айырылды. Өне, быт-шыт болып, қармен қоймалжындаған Қаба өзенінің әр тұсында ағып барады. Тек қана сорайып-сорайып ағаш бағандары ғана қалған. Енді кісі өлімі болмайды. Бетоннан құйып жаңасын салып алар дейсіз ғой. Ол — «Сайтан көпір» емес, бірде-бір адам қорықпай, қарқ-қарқ күліп өте шығады да, Алатай жайлауынан қадір-қасиет кетеді. Адамның бойынан қатерден сескену сезімі жоғалып, мүлдем құрып бітіп, есінетер ессіздік үстемдік алады». Оның ойынша, адамдар бойындағы қорқыныш, үрей сезімдері өлген сайын сұлулыққа, мейірімділікке, биік рухқа деген құштарлығы тұншыға береді.

Кеңістік пен уақыт, құбылыстар мен қозғалыстар сырын адамның субъективті болмысына сүйене отырып қарастыратын экзистенциалистік дүние қабылдау заңдылықтары О. Бөкейдің көркемдік-философиялық танымына әсер еткенін Аспан, Аман бейнелері дәлелдей түседі. Сонымен қатар, шығармадағы философиялық тұжырымдардың жасалуында, осы негізгі шарттарды айқындауда абстракциялы символ-бейнелердің де орны айрықша. Повестегі АНАУ, АЙҚАЙ, ЖАҢҒЫРЫҚ көркем образдық дәрежеге жеткен. Шығармадағы негізгі тартыс кейіпкерлердің жан әлемінде десек, осы тартыстардың катализаторы — символ бейнелер.

Символдың бірталай артықшылықтары да жоқ емес. Символды қолдана отырып, олар туралы тәптіштеп көрсету де керегі аз. Мәселен, Оралханның қолданған АНАУЫ ешқандай түсіндірмені тілемейді. Өйткені халық жадында АНАУларға қандай мінездер тән екені айдан анық. Жазушы осы бейнелерді тәсілдік қолданысқа алып, өзінің орталық кейіпкерлерін ашу үшін, философиялық ойдың бет-бағдарын көрсету үшін пайдаланады.

О.Бөкей үлкен философиялық проблема — жатсынуды да айналып өтпегенін аңғарамыз. Мұндай ой бізге оның тырнақалды туындыларына үңілгенде келеді. Соның бірі — қаламгердің үздік шығармаларынан саналатын «Қамшыгер» әңгімесі. Әңгіме экспозициясы М.Әуезовтің «Қорғансыздың күніне» ұқсас. Арқалық тауының сұсты табиғаты мен Ғазизаның тұрағы бейнеленуі сұрқай тіршіліктің, суық әлемнің суретін берсе, Садақбайдың мекені де елеусіз қалғандай, жалғыздық пен жетімдіктің күйін шертеді. «Түйе тастың құбыласын иектей жұпыны ғана қараша киіз үй тігілген-ді. Үй жалқы ғана. Көз көрімде ел жоқ: тек ұзын сонар қож-қож тастар, сойдақ-сойдақ қарағайлар, алапат таулар ғана қаумалай қоршап, күргейлеп тұрады. Қараша үйдің маңынан ербең еткен баланы да, өріп жүрген жетім лақ та көрмейсіз. Өне бойы өгейсіп, мынау жер-жаһанда аласталып, алыста қалғандай: үн-түнсіз ағарандайтын шалғайдан».

Шығарманың сюжеті өрбуге тиісті кеңістікте көңілге суықтық ұялататын экспрессивтік суретпен беру бұл тұста автордың көркемдік мақсатымен орайлас алынады, характер ашудағы маңызды компонент ретінде қолданылады. Түйетас пен оның ығын тасалаған жалғыз үй, аңырап соққан аңыздың бәрі Садақбайдың мазасыз, шексіз жалғызсыраған тірлігінің белгісіндей.

«Бір төбенің шаңын бір төбеге қосқан нар кескен жылдарын есіне алғаны ма, екі ауылдың арасын қиулатып, бұғалықсыз асауды құр-құрлатқан жиырма бесім қайдасың деді ме, тіршілікті мынау қолындағы қамшысының сабындай келте, сабындай жылпылдақтығын, әрі ермен шөптей ащылығын ойлады ма, құйрық-жалсыз жалғыздығын енді ғана сезді ме? Ол ішек-қарны ақтарыла, қатты, аса қысастықпен еңкілдеп жылап жіберді. Жылап тұр. Сыңар аяғына ғана сүйеніп еңіреп тұр». Бұл — Садақбайдың кешкен өмірінің ешкіммен жұғыса алмай жападан-жалғыз жортқан күйі өте барғанын ойлап күйзелгені-тұғын. Ол — өзінің адамдар ортасынан жатсынып кетуінің сырын ұға алмай дал болып, қамшыдан басқа сүйенері табылмай, тұңғыықтан келіп тұңғыыққа аттанған пенде. Әңгіме Садақбайдың қарысып қалған қолындағы қамшымен бірге жерленуі арқылы шешім табуы кейіпкер бойындағы шетін күйзелісті берудегі көркемдік амал.

Жатсыну мәселесінде жазушының позициясын толықтай әйгілеген алғашқы шығармаларының бірі — «Мұзтау» повесі. О.Бөкей мұнда өзінің айнымас тақырыбы — кеңістік пен жалғыздық мәселесін негізгі нысана етіп алады да, көркемдік құралдарды осы екі ұғымның аясында топтастырады.

Кеңістік пен индивид арасындағы қарым-қатынасқа үңілу барысында жазушының негізгі идеялық тұғыры — антропологиялық көзқарас, яғни адамның әуелгі табиғи болмысы, алғашқы негізі жайлы тұжырымы бой көтереді. Ақтан — адамдардың қауымдық тірлігінен, бірлескен өмір салтынан саналы түрде жатсынған кейіпкер. Оның пайымдауынша, нағыз ақиқат пен шексіз тазалық табиғатта ғана қалған «кей сәттерде Ақтан әлі табиғаттан толық бөлініп шықпаған әрекет иесі ретінде әсер қалдыратыны» сондықтан.

Жеке адамды жеке құндылық деп қарайтын жазушы адам, қандай да болмасын қоғамдық ортада өзінің осы субъективті қасиетін жоғалтады деген экзистенциалистік бағыт ұстайды. Яғни, адам қоғамдық ортада шексіз еркіндігінен айрылып, ассимиляцияланып кетуі мүмкін. Ақтанның ауылдан іргесін аулақ салуының мәнісі — қоғамдық ортаның әу бастан рухани теңсіздікте болатыны. «Кісі аяғы басып, қолы тимеген дүниенің бәрі киелі» деп санайтын Ақтанды ойға қалдыратыны, есеңгірететіні адамдардың мына өмірді өткінші деп қабылдамайтындығы, яғни абсурдтығын сезіне алмайтындығы. Ақтан өз тағдырын қоршаудан қашып шыққан бұғымен ұқсастыратын эпизод та автор идеясының детальмен меңзелгені. Ақтанның осы бір мінезінің төркінінде не жатыр? Қаламгер бұл сауалға жауапты Ақтанға мүлде қарама-қарсы алынған образ — Қанның аузына салады: «Білем, саған өлім де қорқынышты емес; байлық, мансап, атақ-даңқ та қызықтырмайды. Өткеніңе өкінбейсің, ертеңіңнен үміттенбейсің. Адам боп қуанған да, пенде боп жылаған да емессің-ау деймін. Иә, сен қола дәуірінің бүткіл психологиясын жиғансың. Сондықтан да әлемдегі еш нәрсе таңдандырмай, еліктірмей, бойындағы барлық адамдық қасиеттің қаймағы шетінемей, бүлінбеген таза және табиғаттың өзіндей өміршең. Бірақ ондай тым сезімтал, ажзүрек адамның қазіргі ғасырға керегі жоқ».

Автор образдың психологиялық құбылысын, ішкі тайталастарын беруде өзінше тәсіл таңдайды. Ол — осы тұлғаның жан әлемінде Ақтан мен Аңшы болып айтысады. О. Бөкей кейіпкеріндегі ішкі «Меннің» дағдарысы оның «өзін-өзі» таңдау процесінің аяқталып, тоқтамға келмегенін айғақтайды. Ақтанның бойындағы Ақтан — тұлғаның детерменделген қыры да, Аңшы — тұлғаның жатсынған қыры. «Ішкі» Ақтан: «Сенің қателігің сол — халық ғасырлар бойы ойлап тапқан өмір сүру тәсілінен шығындап шығып, өз бетіңше лағып кеткің келеді. Бойыңда барлық күш-қуат бола тұра, өзің де байыбына бара алмаған жалғыз пәлсапаның шылауында тентіреп жүрсің. Баяғыда-ақ орталыққа көшіп барып, адамдарға бұдан әлдеқайда пайдалы іспен шұғылдансаң.

Аңшы: Пайдалы іс деген не? Түсіндірші маған. Меніңше, дүниедегі ең пайдалы іс сол — дүниеге жалғыз-ақ рет келіп жан тапсыратын адамдарға қиянат жасамау. Егер орталыққа көшіп барсаң, сөз жоқ, өзімізге дұшпан табар едік».

Еріктің («Атау-кере») бойында Ақтандікінен («Мұзтау») бөлек Қонқайлық («Қар қызы») жатсыну бар. Еріктің томырық мінезі, аса қатыгездігі мен бұдан аралар жағдайын салыстыра отырып, суреткер метафоралық параллельге барады. Жазушының қозғайтыны тағы да адамның табиғи тазалығы. Еріктің жанашырлықтан ада, селт етпес қаталдығына іштей мүжілетін Нүрке кемпір баласының африкалық аралармен әуестенуінен қатты тіксінеді. Демек, Нүрке кемпір Еріктің болмысындағы мейірімнің неден өшкенін сезеді. Өйткені бұдан арадан өсіп-өнген ұрпақ пен Еріктің әрекетінде дүбәра тіршілік түйсіктері бар. Ерік — адамдардың бір-біріне деген мейірімділігі болатынын мүлде жоққа шығаратын жан. Адами сезімдер оған жат, тіпті өзін Айнаға үйленуін өміріндегі шалыс басқан қадамы деп шешіп қойған. Жазушының Ерікке берген мінездемелерінің астарында Ара-символдың орны ұлғая түседі.

«Атау-кере» повесінің композициялық түзілісіндегі Таған мен адам көзінен таса тіршілік еткен Шал желісінің жазушы философиялық ойындағы өзекті айқындау үшін мән-маңызы үлкен. Шалдың өгей тұрмысы бүгінгі заман тірлігімен мүлде қабыспайтын үңгірдегі мекені, тіпті тұрмыс заттарының саналы адамзаттың алғашқы қауымында дүниеге келгендей әсер қалдыратыны жазушының түпкі байламынан сыр тартады. Бұрынғы дәуірдің жәдігеріндей көрінетін Шалдың мекені — үңгірге орналасқан үй, ондағы Қазақстанның екі қиырынан арнайы әкеліп бауырына басқан екі жетім — Қозы мен Баянның жайын О. Бөкей ерекше мән бере суреттейді.

«Адам — орманның ортасында жүріп күнәға батқанша, ағаш-орманның арасында таза өскенге не жетсін. Мен қазақтың атом апатынан да, бүлінген ауадан да, ішімдік пен аяқтан шалар ағайын алауыздығынан да ада, таза да тәкаппар ұрпағын тәрбиелеймін... Жоқ, шырағым, мен қара басымды сауғалап келгенім жоқ бұл қу мекен жерге; жалғанның үзірінен, анау екі қозымның амандығын ойлап, олардың дені сау, рухы таза өссін деп келдім бұл жерге; жарықтықтарымның жас жаны жараланбасыншы, ит тірліктің итаршысына айналып, аумалы-төкпелі заманның зәлімі болып кетпесінші деп келдім бұл жерге; бірін-бірі алқымынан алып шайнап тастар қаскөй бірлігінен не пайда, күндердің күні болғанда адамның өзін опық етер ілім-білімнен не пайда». Бұл — Шалдың адамдар ортасын жатсынған тіршілігі, одан табиғи жарастық таппауы — руханилық дағдарысты барынша сезініп, өз тарапынан жасаған

таңдауы. Шал-Таған желісіндегі айтылар ой ауқымының шығарма тақырыбын ашудағы маңызды болатыны автордың көркемдік шешім қабылдауынан да көрінеді. Таған ақырында шалдың «мемлекетін» таңдауы да психологиялық дәйектемесі келіскен, шығарманың логикалық дамуына сай жасалған нанымды шешім болып қала береді.

«Атау-кере» повесіндегі Нүркенің өлім сәті алдындағы көрініске тоқталмай кетпеуге болмайды. Мұнда санаға бағына бермейтін, ақылға жеңдіре бермейтін фрейдизмге тән психологиялық өзгеріске көңіл қояды. Бұл мәселе әсіресе батыс модернистерінің ерекше назарында болған еді. Сол сияқты қаламгер қазақ арасына сіңіп Нюра Фадеевнадан Нүрке атанып кеткен, мұсылмандық сенімге біржола иланып-сенген, намазға жығылған адамның өмірінің соңғы сәтінде бейтаныс күштің ықпалымен мына өмірге өз дінінің шарттары бойынша бақұлдасып, шоқинуы ақылынан тыс жасаған қарекеті ретінде суреттеледі. Ол — өзінің ғұмыр бойы ұстанған сенімінен, өмір салтынан жатсынған адам. Осы уақытына дейін санасының түпкірінде өз дініне деген сағыныш ұялап жатқан. Көркем шығармадағы Айна енесінің сандығынан тапқан икона — Нүркенің өзін-өзі алдаған, өзінен-өзі жатсынған қарама-қайшылықты өмір сүргенінің куәсі. Икона — Нүркенің ақиқат болмысын ашуға қолданылған деталь. Өйткені «Ананың сүтімен рухына сіңген сенім түптің-түбінде бәрібір жеңіп шыққан еді».

Қазіргі адам мәселесін қарама-қайшылықты дүниетанымдар қақтығысында бейнелеу кейінгі уақыттағы прозаның даму процесін айқын етер маңызды тенденциялардың бірі болатын. Яғни, жеке тұлғаны зерттеу, оның арманы мен аңсарын, сезімі мен түйсігін зерделеу әдебиеттің диалектикалық қозғалысындағы тағы бір маңызды белес еді. Экзистенциалистік философияның негізін қалаушылар және таратушылар — Хайдеггер, Ясперс, Сартр, Камю, Марсель, Бердяев сынды ойшылдар мен суреткерлердің XX ғасырдағы дүниежүзілік көркем дамуға қатты ықпал еткендіктен, қазақ әдебиеті де одан тыс тұра алған жоқ.

Адамзаттың қазіргі дамуында жатсынудың, өзіндік жатсынудың бар екендігі бұл проблеманың абстрактылы теорияларға негізделген, ойдан құрастырылған проблема емес екендігін көрсетті. Өздеріне табиғат заңдарының үстемдік ететінін, өздерінің қоғамдық әрекеттері олардың абсолютті еркіндігіне шек қоятынын адамзаттың түйсінуді — жатсынуды дүниеге келтірді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления; пер. с нем. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
- 2 *Фромм Э.* Психоанализ и религия // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. — М.: Политиздат, 1990. — С. 143–221.
- 3 *Камю А.* Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. — М.: Политиздат, 1990. — С. 222–318.

Ж.Ж. Жарылғапов, Л. Кенешова

Концепция персонажа и пространства в произведениях Оралхана Бокея

В статье рассмотрена литературная тенденция — экзистенциальное мышление. Отмечено, что этот термин появился в XX в. Это мировое течение берет свое начало в трудах Гуссерля, Кьеркегора, а поддержали его такие философы, как Марсель, Ясперс, Бердяев, Шестов, Бубер, Сартр, Камю, Бовуар, Хайдеггер. Проанализировано экзистенциальное мышление между миром и одиночеством в нескольких трудах О. Бокея. Кроме того, особое внимание обращено на то, что О.Бокей рассмотрел такую большую философскую проблему, как отчуждение.

Zh.Zh. Zharylgapov, L. Keneshova

The concept of character and space in the works of Oralkhan Bokey

The article deals with the literary trend — existential thinking. This flow appeared in the twentieth century. It took the world for its roots in the writings of Husserl, Kierkegaard, and supported Marsel philosophers, Jaspers, Berdyaev, Shestov, Buber, Sartre, Camus, Beauvoir, Heidegger. Also in the article, the authors analyze the existential thinking between the world and loneliness in O. Bokey's several works. Soichi note that O. Bokey considered the most philosophically problem — estrangement. This opinion was observed in his first writings.

References

- 1 Heidegger M. *Time and Being: Articles and Speeches*: trans. from German, Moscow: Republic, 1993, 447 p.
- 2 Fromm E. *Twilight of the Gods / Comp. and Society*. edit. A.A. Yakovlev, Moscow: Politizdat, 1990, p. 143–221.
- 3 Camus A. *Twilight of the Gods / Comp. and Society*. edit. A.A. Yakovlev, Moscow: Politizdat, 1990, p. 222–318.

Р.С. Каренов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Жамбыл — ғасырлық ғұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын

Жамбыл Жабаевтың туғанына — 170 жыл

Мақалада суырып-салма ақындарға тән жыраулық және ақындық екі қасиетті де ұштастырған Жамбылдың шығармашылық қызметі суреттелген. Оның өз ұстазы Сүйінбай Аронұлының жарқын ақындық мектебінен және Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның басқа да белгілі ақындарының мектептерінен өткендігі дәлелденген. Жамбыл шығармашылығында айтыстың барлық түрлері кездесетіндігі көрсетілген. Жамбыл көптеген даңқты ақындармен поэзиялық тартысқа түскендігі және олардың бірде біреуінен жеңіліп көрмегендігі көрсетілген. Оның айтысқа мүлдем жаңа идеялар және тың тақырыптар енгізгендігі, айтысты рулық-тайпалық санадан жоғарлатқаны, жалпыхалықтық деңгейге көтергендігі, оған өткір әлеуметтік бағыт бергендігі туралы қорытынды жасалған. Жамбылдың өмірі мен шығармашылығы нағыз ұлтжандылықтың, туған жерге данышпандылыққа шынайы сенімділіктің үлгісі болғандығы паш етілген.

Кілт сөздер: ақын, өнер, ұстаз, жыр, өрлеу, айтыс, халық, бағалау, жеңу, теңеулер.

Kipicne

Жамбыл Жабаев өзінің ғасырға жуық ғұмырында тау мен даланы жырлады. Поэзия әлеміндегі туған халқының мақтанышы, әлемдік деңгейдегі жыр алыбына айналды. Оның ақыл-ойға, парасатқа, терең тарихқа, мөлдір сырға, нәзік сезімге, бай образға толы поэзиясы өлеңге құштар, өнерсүйер әрбір жанды сүйсінтті. Жамбыл бабамыз — есімі қазақ әдебиетінде алтын әріптермен қалған ғажайып құбылыс! Алып та биік, айдынды да айбынды жыр жампозы!

Ақиық ақынның жыры да, сыры да мәңгілік тақырыпты қозғайды. Яғни, тіршілік және адамтану жөнінде! Жыр дүлділі Жамбыл Жабаев есімінің бүкіл жер шарын шарлаған кезі — жиырмасыншы ғасырдың отызыншы жылдарының ортасы. Оның өлеңдері Азия мен Еуропа және басқа да континенттер ұлттарының елу шақты тілдеріне аударылған.

Жамбыл Жабаевтың өнегелі өмірінің өрнекті тұстары

Жетісу өңіріне ғана емес, бүкіл қазаққа аты мәшһүр жыр жампозы Жамбыл Жабаев 1846 жылы 28 ақпанда қазіргі Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданындағы Жамбыл тауының баурайында, Ұлы жүздің ішіндегі Шапыраштының Екей руынан шыққан Жапа Ыстыбайұлының отбасында дүниеге келген [1; 6].

Әкесінің аты Жапа болғанымен, ел Жабтай деп атап кеткен. Жапаның Ұлданай атты әйелінен Тәйті, Жамбыл, Коман туады. Арғы аталары дәулетті кісілер болғанымен, Жамбылдың әкесі Жапа «шоқпыт шапанды көшпелі кедей болған».

Тумысынан өнерге жақын Жамбыл молдадан дәріс алуды қаламаған. «Батаңды маған бер, әке» [2; 8] деген өлеңінде:

*Батаңды маған бер, әке,
Тіліме менің ер, әке,
Жапаның ұлы ақын боп,
Жақсы істепті дер, әке!
Домбыра алып сөйлейін,
Күнде жасап мереке.
Мерекелі болған соң,
Елде болар береке,
Ұрлық түбі – қорлық деп,
Болармыз құр келеке, —*

деп өлеңнің соңында ақындық жолға түсуге бата сұрайды.

Жүрегіне өлең ұялаған дарынды жігіт жастайынан біржолата ақындық жолына түседі. Оған ақынның мына жыр жолдары куә [2; 6, 7]:

*...Он жаста ойнап жүрдім бала болып,
Өлеңге бөлдім көңіл алаң болып.
Райыттап тана мініп, қозы бақтым,
Еңбекті иемденгенде шама келіп.*

*Қойшымен кеңес құрдым қыр басында,
Өлеңмен ермек болдым жолдасыма.
Сол еңбек қалытқыдай кетті алып,
Байлардың жақындатпай мырзасына.*

*Өленді өркендеттім, өршіп, өстім,
Көргенде жақсы жырды құстай үштім.
«Жас ақын», «жап-жақсы ақын», «Жамбыл ақын»
Дегенде, дара болып көзге түстім.*

*Он бесте-ақ домбыраны алдым қолға,
Тең басқан төрт аяғын болдым жорға.
Он алты желі ұзатты, өрістетті,
Түскендей бұлтартпайтын даңғыл жолға.*

*Топ десе он жетімде тартынбадым,
Семсердей майдандағы жарқылдадым.
Ақынды ауылға ермек басып озып,
Жұлдыздай көзге түсіп, жалтылдадым.*

*Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,
Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа.
Бір жағы қайнап өскен қалың елім,
Бір жағы атқа мінген бай мен датқа.*

*Жауларды ел қарғаған жамандадым,
Манапқа жақсы сөзді таба алмадым.
Аз сөзім бай, манапқа арналғанда,
Жалтақтап, ел не дер деп, алаңдадым.*

*Келгенде жеме-жемге, елде қалдым,
Шалшыққа шатылмадым, көлде қалдым.
Шалқардың шалқып жүзген мен аққуы,
Келмеді сасық, шалшық жерде қалғым.*

Жастайынан ақындық өнерге құмартқан Жамбыл 14 жасында жырдың пірі Сүйінбай ақыннан бата алып, сөз өнерінің даңғыл жолына түседі. Сүйінбай Аронұлы – шашасына шаң жұқпаған айтыс ақыны, от тілді, орақ ауызды шешен, қазақ шежіресінің сұңғыла білгірі, өлеңнің қызыл желі. Жамбыл өзінің ұлы ұстазынан осы қасиеттердің бәрін алды.

Қазақ халқының ұлы ақындары Сүйінбай мен Жамбыл — егіз құбылыс. Екеуін бірінен-бірін бөліп қарауға болмайды. Алып бәйтерек тамырдан өседі десек, Жамбылға нәр берген тамыр – Сүйінбай.

Содан да шығар Жамбыл:

*Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай.
Сырлы, сұлу сөздері,
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай! —*

деп өмір бойы аузынан тастамай кеткен. Жамбыл 35 жасында, яғни 1881 жылдың күзінде, Іле бойында өткен бір үлкен жәрмеңкеде сол кезде орта жастардағы ақын Құлмамбетпен (Құлманбетпен) айтысып, жеңіске жетеді. Содан бастап Жетісудың ең үздік ақынына айналады.

1913 жылы Алматыда Романовтар династиясының 300 жылдық тойына арналған көрме ашылады. Алматының губернаторы патшаны мақтату үшін Жетісу ақындарын жинайды. Осы жиында айтқан «Өстепкеде» деген өлеңінде Жамбыл патшаны мақтауға бармай, керісінше, көрмеге келген ел әкімдерінің жағымсыз мінездерін сынайды [3; 23].

Тарихтан мәлім, 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталып, ұзаққа созылған соғыс зардабынан патшалы Ресей империясы құрамындағы халықтар қатты күйзеліске түсті. 1916 жылы қазақ халқынан Ресей императоры он тоғыз бен отыз бір жас аралығындағы тепсе, темір үзетін атпал азаматтарды соғыстың қара жұмысына алу туралы Жарлық шығарды. Бұл жастағы жігіттер аграрлы қазақ қауымында негізгі асыраушы күш болғандықтан, еркек кіндік атаулыны жаппай майданға әкету қазақ ұлтының әлеуметтік-демографиялық күйреуіне әкеліп соғар еді. Осыны түсінген халық Қазақстанның түкпір-түкпірінде патша өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. Көтерілістің негізгі үлкен-үлкен ошақтары Торғайдағы Амангелді Иманов, Жетісудағы Бекболат Әшекеев бастаған ереуілшілер болды. Осы Жетісудағы көтеріліс кезеңінде жетпіс жастағы Жамбыл Жабаев «Патша әмірі таралды (1916 жылғы оқиға)» [2; 20-21] атты өлеңінде:

*...Патша әмірі таралды,
Оған қылар бар ма ылаж?
Ішке толған зарымды,
Кімге айтармын қылып наз!
Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?!
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтып өтерміз?! —*

деп халық көтерілісінің түпкі мәнін ашып көрсетіп, көтерілістің басты ұраншысына айналады.

Жамбыл патша жандармы бұйрығымен тұтқындалып, жетпіске қараған шағында түрмеге отырғызылады. Халқының ақынына деген сүйіспеншілігінің арқасында ақын абақтыдан босап, бостандыққа шығады.

Кеңестік дәуір кезеңі ақын шығармашылығының жаңа бір дәуірде өзгеше түрленуі болып көрінеді. 1916 жылғы дүрбелеңдер 1917 жылғы атакты революцияға ұласып, бұл тарихи оқиғалардың соңы әлем картасында КСРО атты жаңа алып империяның пайда болуымен аяқталды. Ұлттық құндылықтармен қаруланған Жамбыл рухы бұл кезеңде де жыр жорғасынан жаңылған жоқ.

Ақын жаңа қоғамды үкімет оң қабақ танытпай тұрып-ақ, өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында жырға қосты. Жырау 1924 жылы өзінің «Қазақстан тойына» [2; 35] атты жырында:

*Халықтың енді міне жетілгені,
Құрыштың білінбейді кетілгені.
Аталып Қазақстан ел боп туып,
Үй тігіп, ірге қалап бекінгені.
Елімді сансыз жылдар қоршап тұман
Өмірінде азап шегіп өкінгені.
Елімнің үкіметі көп жасасын!
Намысты жауымызға кетірмеді.
Болайық үкіметке кедей ұйтқы,
Секілді, темір тіреу көпірдегі.
Жарқырап тұла бойды шаттық кернеп,
Ажарым шырайланды бетімдегі.
Ағытқан бар арынын арғымақтай,
Қиырдан қия шауып лепіргені.
Сенімен туған елім біте қайнап,
Жан емен әңгіменің шетіндегі.
Сондықтан, бабаң Жамбыл әнге шырқап
Қырандай қос қанаттың серпілгені, —*

деп толғынысқа түседі. Қорғасындай құйылған осы жыр жолдарының бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізіп отырған заманмен ғажап үндестігін көреміз. Сонау өткен ғасыр басында Жәкең Қазақстанның тәуелсіз ел болып түлейтінін, үй болып ірге қалайтынын болжап отырғандай сияқты [4].

Негізі, Жамбылдың шығармашылық өрлеу жылдары – XX ғасырдың 30-жылдар іші. Ақын 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне қатысып, орден алды. Дәл осы жылы Жамбылдың Кеңес елі тұсындағы «Туған елім» атты атакты толғауы жарық көрді. Жырдың негізгі лейтмотиві — жаңа заманнан мүмкіндігінше өз үлесін алған, жасарып жаңарған қазақ елінің бейнесі.

Ақын былай жырлайды:

*Содан бастап қазаққа,
Қимылдарлық әл кірді,
Кеудесіне жан кірді.
Жан кіріп қана қоймайды —
Ел боларлық сән кірді.
Сәнді қазақ елінде —
Қартайғанда ән салған,
Өлеңін қойдай тоғытқан,
Тыңдаушысын ұйытқан —
Көретін болдың Жамбылды.*

Бұл жолдардан 20-30-жылдардағы қазақ халқының басынан өткен тауқыметіне қарамай, халықтың еңсесін көтеретін асқақ рух екпінін көреміз.

1938 жылы Жамбылдың шығармашылық қызметінің 75 жылдығы мерекеленгенде, дүние жүзінің ұлы ақын-жазушылары Мартин Андерсен Нексе, Ромен Роллан, Анри Барбюс, Рабиндранат Тагор, Катерина Сусанна Ричард, тағы басқаларды ақынды құттықтап хат, жеделхаттар жолдаған. Кезінде ол «XX ғасырдың Гомері», «Халық поэзиясының алыбы» атанды. 1941 жылы «Әлемге аян жырлары үшін» делініп, оған Одақтық дәрежедегі Сталиндік сыйлық берілді [5; 9].

Ұлы Отан соғысы кезінде Жамбыл өлеңдері майдан даласын шарлап, жауынгерлерді ерлікке, ел қорғауға шақырды. «Ленинградтық өренім» [2; 81–85] өлеңі Ленинградты қорғаудың нағыз бір ауыр күндерінде шығарылып, ұранға айналды:

*Ленинградтық өренім,
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді,
Бұлағымдай көремін.
Көпіріне қарасам,
Көмкерген су көлемін.
Өркеш-өркеш жарасқан,
Шоқылардай дер едім.
Сапырылған көк теңіз,
Шомылдырып кемерін!
Шамы күндей жайнаған,
Аспанға үйлер бойлаған,
Арқа тұтып алыста,
Айбыным деп ойлағам!
Жасағам жоқ өмірді,
Жау сойқанын көргелі.
Төккенім жоқ терімді,
Шер қылғалы кеудені.
Жасалған жоқ салтанат —
Жаудың болуға ермегі.
Жауда қалып Ленинград,
Жаралған жоқ көнгелі!
Жасағамын өмірді —
Жау біткенді жеңгелі.
Саудыратып сүйегін,
Топыраққа көмгелі.
Қазақстан жерінен,
Тұтағандай ел кегі,
Жолды кернеп қол кетті,
Сендерге дем бергелі.
Нева алабын қорындар,
Ленинградтың ерлері.
Ұрпаққа үлгі болыңдар,
Заманымның өрнегі!...*

Бұл өлең плакатқа басылып Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург қаласы) көшелерінде ілінген жыр жолдары халықты рухтандырды. Ел еңсесін тіктеді. Солдаттар соңғы күшін жиып, жауға тойтарыс берді.

Жамбылдың ақырғы жыры 1945 жылы 9 мамырда айтылды. Ол жырда неміс басқыншыларын халқымыздың қаһармандықпен жеңгендігі дәріптелді.

Жыр алыбы жүз жасқа қадам басқан шағында, яғни 1945 жылы 22 маусымда, дүниеден өтті. Ақынның денесі өз қолымен өсірген бағына жерленіп, ол жер кейіннен Әдеби-мемориалдық мұражайға айналды.

Қорыта келе айтарымыз, жыраудың «Ақын болдым» [2; 28–33] атты керемет толғауында:

*Өтірікті сүймедім,
Дүние үшін күймедім.
Алтынына біреудің,
Жолда жатса тимедім.
Жыртық киім кигенім,
Арық, жауыр мінгенім.
Думан топты қақ жарып,
Жастық шақта жүргенім.
Ақ бөкендей желгенім,
Ақынның көріп мергенін.
Өмірменен жанасып,
Жарлыменен санасып,
Ақиқатты сөйледім.
Ақ домбыра ермегім,
Сөздің оғын кезесем,
Алыстан атып жеткіздім.
Дұшпанға арнап кезесем,
Өңменінен өткіздім.
Мерген болдым, атқышпын,
Көздедім көрсең қылаңды.
Шешен болдым, тапқышпын,
Төте жолмен төтелеп,
Елдің сырын жетелеп,
Арқадан арқа қыр асып,
Егескенге шыдасып,
Жамбылдан кім бар шыдамды?!
Он жеті мен он сегіз,
Тал шыбықтай бұралған.
Жас ақын Жамбыл атақты,
Он үштен бастап сыналған.
Жүйесін тапқан жел сөзді
Үйсін, Найман құп алған.
Көргұлы Сұлтан, Өтеген,
Шежіресін тыңдаса,
Шығушы еді құмардан.
Өлеңді жастан дарытқан.
Малға қашан жарытқан.
Жамбыл ақын нәсібі
Өзімді сүйген халықтан.
Қазынасы кең дүние,
Жамбыл қашан тарыққан... —*

деген сөздері оның азаматтық та, ақындық та анкетасы сияқты.

Қазақ елі жыр алабының 100, 150 жылдық мерейтойларын салтанатпен атап өтті. Жамбылдың академиялық толық жинағы шықты. Мұрасы әлі де зерттелуде.

Жамбылдың ақындық қызметінде айтыстың елеулі орын алуы

Ауыл арасында ірілі-ұсақ тіршілік әңгімесін өлеңге қосып немесе әлдебіреулердің жақсылы-жаманды мінез-құлықтарына арнау сөз айтып жүрген Жамбылдың ақындық атағын шығарған айтыс болды. Айтыс өнеріне тән барлық тәсілдерді ұтымды әрі шебер пайдаланған ақын сөзден ұтылмаған. Арғы-бергі тарихты жетік білген Жамбылдың қарсыластарына айтқан уәжі де берік, мығым. Сонымен бірге Жамбылдың айтыстың аламанына түсіп, сөз сауған замандастарының көбінен ерекшеленіп тұрған бір қасиеті – оның айтысты дүние, мал табудың құралы емес, ерекше өнер түрі ретінде қарауында деп білген жөн.

Жамбылдың айтыс өнері тарихындағы бел-белестерін тізіп өтер болсақ, Сайқал қыз (1864-1865), Жаныс ақын (1866), Бөлектің қызы (1870), Бақтыбай (1872), Бұрым (1873), Сара (1875), Сары тәрізді ақындармен арадағы сүре айтыстарын ерекшелеп айтудың жөні бар. Әрбір айтыстың әңгімесі — бір-бір дастан. Бұл айтыстарға суреткерлік, тапқырлық, тереңдік тән. Сезімді жетектейді, ойынды жарқыратады, тілінді түрлендіреді.

Жамбыл өзінің ақындық өнерін көбінесе «Жамбыл мен Құлманбеттің айтысы» [2; 96-108], «Жамбыл мен Досмағанбет» [2; 108-132], «Жамбыл мен Бөлтірік» [2; 132-133], «Жамбыл мен Айкүміс» [2; 134-136], «Жамбыл мен Шашубай» [2; 137-144] атты айтыстар үстінде көрсете білген.

Жамбылдың айтыстағы бір ерекшелігі — өзінің ақындық өнерін тиісті идеялық бағытта пайдалана білетіндігі, халық атынан сөйлеп, халыққа арқа сүйеп отыратындығы, оның беделін асырып, халық ақыны дәрежесіне дейін көтереді.

Бір айтыста атағы жер жарған, ешкімге дес бермейтін, азулы Құлманбет Жамбылды кемсіту мақсатында өзінің руластарының шылқыған байлығын, беделін асыра мақтап, ал Жамбылдың кедейлігін бетіне басып, Сұраншы, Саурық дегендерің өз ажалынан өлмей, жаудан өлген деп кеміткеніне жауап ретінде Жамбыл Сұраншы мен Саурықтың өлімі, елін, жерін қорғаған ерлік өлім екенін, ерлердің жорық тарихын зор мақтап, батырлықты байлыққа қарсы қояды:

*...Сұраншы, Саурық батырым,
Шетіне дұшпан келмеген.
Ақ кіреуке жамылып,
Ат кетпеген кермеден.
Садағын белге байланып,
Жауға қылыш сермеген.
Қамын ойлап халықтың,
Тар кезеңді бермеген.
Бұл сөзді мұнда тастайын,
Сабыр қылып саспайын.
Теріскей тұрсын жайына,
Күнгей жақтан бастайын.
Ол күнгейді жерлеген,
Желмая мініп желменен,
Түрік пенен Түктіқұрт
Сол кісіден тараған.
Байтелі, Қаумен, Дәулетті,
Жәпекпенен төртеуі —
Бәрі бірдей әулетті.
Өнері асып әр жаннан,
Түзеген көшін сәулетті.
Асықпай тыңда, Құлманбет,
Беремін кезек нәубетті.
Онан былай өтейін,
Көзіңді сенің көр қылып,
Көлденеңдеп кетейін.
Ертерек жүріп ентелеп,
Серектасқа жетейін.
Серектасты жерлеген,
Байлығы тасып көлдеген,
Қылыбай ұлы Қожбамбет,*

Көк берендей түтеген.
 Көкірегіне құдайым,
 Тоқымай нұрды бітеген.
 Айға білеп азуын
 Аспанға қолын сілтеген
 Өтеген, Қазыбекке барайын,
 Сол жерде жатқан өтендеп,
 Атамыз тұрған мекендеп.
 Ыбырайымның алты ұлы,
 Алтауы да арыстан.
 Дұшпанын табанына жанышқан.
 Ең үлкені Нұрғожа,
 Онан кейін Айғожа,
 Онан кейін Байғожа,
 Райыс, Допас тағы бар,
 Алланың берген бағы бар.
 Қазақтың қамқор ерлері,
 Қарулымен қағысқан,
 Азулымен алысқан.
 Уа, Құлманбет, сөз тыңда,
 Байларым деп салмақтап,
 Не қыласың құр мақтап,
 Өңкей ақымақ есекті.
 Елдің сиқын кетірген,
 Кәсіп қып, өтірік-өсекті.
 Баймын деп сендей тасыман,
 Кедеймін деп жасыман!
 Берекелді елді айтам,
 Ел қорғаған ерді айтам,
 Басымнан сөз асырман!...

Осы айтыста Жамбыл батырлар елді жаудан қорғап өлетін болса, Құлманбеттің ағасы Мақсұтты ағайындарымен ұрсысып, байлық үшін таласып, аяқ-асты даудан өлгендігін бетіне басады. Мені қара күннің баласы деп кемсітесің, сен өзің қашып келген актабан ұрысың деген фактілерді алдына тартады. Құлманбетке Жамбыл:

...Оның рас, таз Құлманбет, —
 Сұранишы, Саурық пенен жаудан өлген,
 Халық үшін шәйіт болып жанын берген.
 Елді қорғап өлгеннің арманы не,
 Қалың қазақ құрметтеп соңына ерген.
 Қазылық қып кетіп не еді, Мақсұт ағаң,
 Шытыр жеген түйедей көні кеуіп,
 Бір сайда іріп-шіріп аунап өлген.
 Түлен түртіп отыр ма, таз Құлманбет,
 Кәріқұл мен Сақаудан аз
 Құлманбет. Алақандай басыңның
 бір қылы жоқ, Боласың неменеге,
 мәз, Құлманбет?!
 Құлманбет, мен білемін түбің Уақ,
 Арқадан кісі өлтіріп келдің шұбап.
 Басыңды осы арада кесіп алсам,
 Құныңды алар кісі жоқ, іздеп, сұрап.
 Үстіңе жайдың оғын жайлатармын,
 Екі қолыңды артыңа байлатармын.
 «Без белет, кісі өлтірген қашқын жүр» —
 деп, Жұртыңа здавайттап айдатармын.

*Құлманбет, қызынды төрт ат, жүз теңгеге,
Дунганға сатып жүрсің,
Қызыққа тамашаға батып жүрсің.
Апиын ақыреттік азығың боп,
Соттан сотқа басыңды шатып жүрсің.
Құлманбет, ақын Шаниар, Суанды алдың,
Нашар едің, бұл күнде жуандадың.
Сенің де мақтанатын жайың да жоқ,
Қуарып, үш бешпетпен қуандадың.
Құлманбет, Суанды алдың Албанменен,
Албанды бай болмадың алғанменен.
Байғұс-ау, қай жеріңнен мақтанасың,
Есің жоқ, шашың жұртта қалғанменен.
Арқадан ауып келген ақтабансың.
Елді алдап, акынмын деп мақтанасың... —*

деп әрі дәлелді, әрі басым шығады.

Бұл ұзақ сөз тартысында Жамбыл жеңеді. Осы айтысты ұлы ақынның өзі былайша бағалағаны белгілі: «Осы айтысқа екі елдің билеушілері мен ұлықтары 500 сом бәйге тіккен екен. Ондағы жылқы құны 10-15 сомнан аспайтын. Құлманбетті мен жеңуін жеңдім, ақшаны жуандар жеді. Осы айтыстан соң бір жылдан кейін Құлманбет мені ертіп Қырғыз Шабдан ауылына барған еді. Сонда ақындық өнерін бір көрдім. Құлманбет Айтұлы үлкен ақын еді» [6; 9].

Енді бір үлкен жиында тоғыз ақынды бірдей жеңіп, өзіне тең келетін ақын жоқтығын айтып, Досмағанбет деген ақын тасып отырады. Осы елде Жамбыл деген ақын бар дейді, маған соны шақырып келтір деп тілек білдіреді. Сол жиынға шақыртумен келген Жамбыл да, Сүйінбай, Шөжедей бергі ақындық дәстүрді, өзі сол жолды қуған алып екендігін айтып, Досмағанбетпен айтысуға дайын екендігін айтып, айтысып көр дейді. Сол айтыста Досмағанбет Жамбылға қарап өзін таудан аққан бұлақтай сөзі мол, тұлпар аттай жүйрік ақынмын, байлығым, салтанатым сенің аймағыңды он орап алады, Қолдай, Маман, Желдібай байларым бар, маған теңі келер жерің жоқ, елің де, өзің де қу кедей, киер киімің жоқ, келер жерің жоқ, ішер асқа жарымай, өлеңмен қайыр тілеп, күн көріп жүрген қойдың кәпірі азбанындай ақынсың, — деп соқтығады.

Сонда Жамбыл оған қарсы шығады. Өлеңнің асау теңіздей, нажағайдай оқ боп атылатын сөзім бар ақынмын, апшынды қуырып, алды-артыңды орап алайын, елді қорғаған батырың қайда? Еліме шапқан жауға қара түнек орнатып, қару жарағын асынып, Алатауға қарай асынған Қарасайдай ерлерің жоқ, немен мақтанасың? Өзіңе бір тиындық пайдасы жоқ, тайын мінуге бермейтін байды несіне мақтайсың. Сенің молдалығың да байға сатулы, — деп айқасады:

*...Молда ақын сонша неге мақтанасың,
Мақтанып, көтеріліп шаттанасың.
Балықтан тапқаныңды шығыңға сап,
Старшын, би болысты атқарасың.
Пенде жоқ жақсылыққа таласпайтын,
Мейірсіз бай кедейге қараспайтын,
Би мен қу алдап қанын,
Теспей сорып
Мінез бар иттердің аластайтын.
Байлардың құлқы жаман мақтайтұғын,
Ат мініп, асын ішкен жақтайтұғын.
Нашардың күшіменен пайдаланып,
Жері осы маған байдың жақпайтұғын.
Қу молда, орыны жоқ сарнамалық.
Байлар жүр кедей күшін пайдаланып,
Байды мақтап, нашарды аузыңа алмай,
Мұнымен оңаласың қайда барып?!
Шықпайсың қыр басына мұныменен,
Болды, сөзді сөйлегін құныменен.*

*Жамбылдың айғай салған даусыменен,
Тау мен тас ән қосады үніменен.
Кетерсің жерге кіріп жынды, антұрған,
Мен саған қаһарлансам шыныменен.
Не тоқталып — не жеңіп, не жеңіліп,
Созылып отырғаниша күніменен.
Аз сөздің тәттілігі болар балдай,
Отырсың айтыспақ боп көңілің дардай.
Қабанды Бақтыбаймен ап келсең де,
Келеді шаужайымнан ешкім шалмай!
Көтере көп мақтадың еліңді сен,
Айтыссаң бұғын бекем беліңді сен.
Бұл жаққа күліп келіп, жылап қайтсаң,
Табуға қиын болар жеріңді сен.
Әдепті мейман болсаң, сыйың болар,
Сый білмес сиыр болсаң, қиын болар.
Алыстан аңсап келіп, шаршап қайтсаң,
Тағы да бір бас қосқан жиын болар.
Бұл істің уағында болғаны анық,
Айтысты көтерелік жоғары алып.
Сөйлеген көңіліңдегі сөзің болса,
Осымен бір кішкентай доғаралық.*

Сөйтіп, бұл айтыста Жамбыл Досмағанбеттің мысын басып жеңіп шығады. Жамбыл мен Шашубай айтысында ақындық қиял-шабыттан туған асыл сөз тізбектері жеткілікті. Шашубай ақын қарсыласын ықтыру үшін өзі туралы, ақындық өнері жөнінде асқақ сөйлейді. Бір ретте өзі жайында:

*Ақынның сүйір келер тіл мен жағы,
Іркілмей осы күнде сөйлер шағы.
Көрмекке бізге уажып нұр дидарың,
Жетісу, аманбысың, ел саңлағы?!
Жайылды Шашубай боп менің атым,
Кеудемде саудырлап тұр жазған хатым.
Бұл жерде дәм-тұз айдап, жүз көрістік,
Жүрмісің, жалпы тегіс, асыл затым?
Жүрмісің аман-есен, молла Сәтім,
Ілгері болыстардан салтанатың.
Сұңқар болып туыпсың Ниязбектен,
Тарайды Есенқұлдан арғы затың.
Және де жәрдем болған бабаң Жаныс,
Ер дейді, қазы болған жұртқа қалыс.
Шашубай күнде бүйтіп келе бермес,
Теңіздің аяғында, жерім алыс, —*

деп екпіндейді.

Сонымен бірге Шашубай Жамбылға:

*Жайындай өрге жүзген қадамдысың,
Әр жерден атағың бар хабарлысың.
Дулатта мойны озған жігіт дейді,
Алтысбай, Мәңкеменен, аманбысың? —*

деп оның да өнерін қадірлейтінін білдіреді.

Асылы, сөз майданында өнер көрсеткен ақындар бір-бірімен тең әрі азулы, адуынды болса, олардың аузынан кесек-кесек ойлар, уытты сөздер ақтарылатын сияқты. Бір-бірінің қытықтарына тиіп, намысын қоздырып, шабытын тұтатып, жігерін жанып, жүрек тереңінде жатқан асыл ойларды, тұнық сезімдерді, мөлдіреген әдемі, суретті сөздерді оятып қозғайды. Өз кезегінде Жамбыл да есесін жібермейді. Мәселен:

*Өлеңнің дария кенімін,
Еділ менен Жайықтай.*

*Зырқырап Жамбыл сөйлесін,
 Өрге жүзген қайықтай.
 Сынға түссін сөзіміз,
 Осы отырған, халыққа-ай!
 Бақ, дәулетім басылмай,
 Жетісудың саңлағы,
 Тегіс отыр қасымда-ай
 Бағып сөйле аузыңды,
 Еліре берме, Шашубай!
 Ерегіссең менімен,
 Тауып ұстас теңіңмен.
 Ерегіссең, Шашубай,
 Еңсенді үзіп кетермін,
 Аспаннан түскен жасылдай!
 Қаракерей Қабанбай,
 Қанжығалы Бөгенбай,
 Шапырашты Наурызбай,
 Соларға кезек бермеген,
 Ұлы жүздің ішінде,
 Ұраным менің, Қарасай!
 Қарасайдың ұлымын,
 Айтулының бірімін.
 Нар кілемнің түгімін,
 Қызыл тілін безеген,
 Найзасын тасқа егеген!
 Алды-артынды буамын,
 Сені асырмай кезеңнен!*

Жамбылдың Шыбыл шалмен қағысындағы бейнелі жолдары ой-қиялды тербетіп, жанды серпілтеді [7; 8].

Шыбылдың да мына бір шумағы өзіндік сыр-сипаттан құр емес:

*Екейде елу бақсы, сексен ақын,
 Жаратып мінеді екен ерттеп атын.
 Қобызы, домбырасы үнін қосып,
 Гулейді жын қаққандай кешке жақын.*

Жамбыл Шыбылға берген шағын жауабында «Құмға біткен селеудей, шілше тозып кетіпсің», «Төрт құлақты кемедей», «Өрт өшірген немедей» деген сияқты шыншылдық мағынаға құрылған теңеулерді төгіп тастайды.

«Жамбыл мен Айкүмістің айтысы» [2; 134–136] — қыз бен жігіт айтысының үздік үлгісі. Сыйластықтың бен сырластықтың бедерлі белгісі.

Айтысты Жамбыл бастап, Айкүміске былай деп үн қатады:

*Әдейі ат терлетіп келдім тойға,
 Айкүміс, әуелден-ақ болдың ойда.
 Әуірі басылмаған албырт едім,
 Асығыс айтқаныма кінә қойма?!*

Айкүміс сыр мен сезімді, ой-сөз жүйесін төмендегіше жеткізеді:

*Аптығып, ә дегеннен амандаспай,
 Әдепті үйренбепсің, Жамбыл жастай.
 Асылға аспандағы қол жетпей ме,
 Ақылмен қимылдасаң асып-саспай.*

Қыз жауабы ойлы. Сыр мен сымбат айқын. Әрі астар да, мән де бар.

Сонда Жамбыл:

*Айкүміс, асықпауға шама бар ма,
 Жасшылық ұрындырды талай жарға.
 Сен үшін, жатсам,
 Тұрсам арманым көп,
 Жем болып кете ме деп жамандарға, —*

деп түпкі көзқарасын бүкпесіз баяндайды.

«Жамбыл мен Айкүмістің» той үстінде кездесуі жарасты жастықтың символын аңғартып, сөз сайысының келісті, үйлесімді үлгісін көрсетеді.

Жалпы алғанда, Жамбылдың айтыстарында ой да, пікір де, сөз де мөлдіреп тұр.

*Жамбыл ем кеше кім едім:
Дуадақ едім шөлі жоқ,
Аққу едім көлі жоқ,
Сыбызғы едім үні жоқ,
Асыл едім құны жоқ.
Енді, міне, кім болдым,
Елім сүйген жыр болдым! —*

деп өзі жырлағандай [2;35], шашасына шаң жұқпаған дана жырау ақындық туын әрдайым жоғары ұстаумен өтті.

Түйін

Жамбыл жырларының халықтар жүрегінен өшпес, өлмес орын алуы — оның ұлылығының белгісі. Сондықтан да армян ақыны А. Геворк [8; 5]:

*Сенің жырың — миллионның, өз жыры,
Сенің тілің — миллионның өз тілі,
Сенің жырың жатталады
Бүкіл совет елінде.
Мәңгі-мәңгі сақталады
Бақытты Отан төрінде», —*

деп жазды.

«Жамбыл жүз жасаған адам, соның 85 жылы ақындықпен өтті. Ол әлеуметтік және жеке өміріндегі сөзінің көбін өлеңмен сөйлеген кісі», — деп толғанған екен кезінде даңқты жазушы Сәбит Мұқанов.

Бұл сөздер – ақын өмірі мен шығармашылығына, оның ғасыр жасаған, ерлікке толы поэзиясына берілген әділ баға, біздер үшін мән-мағынасын ешқашан жоймайтын құнды деректер. Бұл мәліметтер Жамбыл бабамыздың кейінгі ұрпақ үшін тек танымдық дүние, аңсап, сусап оқитын, тәлімдік, тәрбиелік мәні зор өнегесі, біздерге қалдырған өлшеусіз ғибраты. Ұрпақтары барда ұлы ақын жыры ғасырдан ғасырға жасай береді.

Сөз соңында айтарымыз, Жамбылдың ақындық мұрасы көп зерттелген. Оның шығармаларының баспа бетін көруіне кезінде С.Сейфуллин араласқан. М.Әуезов, С.Мұқанов бастаған қазақ ақын-жазушыларының көбі Жамбыл жайында мақалалар, естеліктер жазған. Арнайы зерттеулер де бар. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін Жамбыл туралы жаңа көзқарас қалыптастыру, оны «социализм мен Сталиннің жыршысы» деген ұғымнан арашалап алу шаралары қолға алынды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Рақымқызы Р.* Бала Жамбылдан дана жырау Жамбыл Жабаевқа дейін // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Жыр алыбы Жамбыл Жабаев (1846-1945). — 2001. — № 8 (20). — 52 б.
- 2 *Жабаев Ж.* Халық менің шын атым. Өлең-жырлары мен айтыс, дастандары. — Алматы: Атамұра, 2008. — 256 б.
- 3 *Қирабаев С.* Жамбыл Ленинградқа келіп, оны қорғаушылардың қатарында тұрды... // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Жыр алыбы Жамбыл Жабаев (1846-1945). — 2001. — № 8(20). — 52 б.
- 4 *Мырхалыков Ж.* Асқар таудай жыр алыбы // Егемен Қазақстан. — 2016. — 24 ақп. — 12-б.
- 5 *Қирабаев С.* Жамбылды жаңаша табу // Егемен Қазақстан. — 2016. — 6 ақп. — 9-б.
- 6 *Атиабаров Б.* Жамбыл мен Құлмамбет айтысының белгісіз беттері // Қазақ әдебиеті. — № 5 (3483). — 2016. — 5 ақп. — 9-б.
- 7 *Негимов С.* Суырыпсалма саңлағы // Егемен Қазақстан. — 2016. — 13 ақп. — 8-б.
- 8 *Жайлаубай Ж., Естай Қ.* Әдебиетіміздің асыл кеңі // Егемен Қазақстан. — 2016. — 19 наур. — 5-б.

Р.С. Каренов

Жамбыл — яркая звезда казахской поэзии, выдающийся акын-импровизатор

К 170-летию мастера поэтического слова Жамбыла Жабаева

В статье описана творческая деятельность Жамбыла, поэта-импровизатора: и как жырау, и как акына. Отмечено, что он прошел блестящую школу поэтического мастерства у своего знаменитого наставника Суяунбая Аронова и других не менее известных акынов Семиречья и Южного Казахстана. Кроме того, в тексте проанализированы все формы айтыса. Показано, что поэт ввел в айтыс идеи, темы и оригинальные аргументы. Сделан вывод, что Жамбыл обогатил и обновил жанр айтыса, поднял на общенародный уровень, придал ему острую социальную направленность. Подчеркивается, что жизнь и творчество Жамбыла – пример истинного патриотизма, верности родной земле и мудрости.

R.S. Karenov

Zhambyl — the brightest star of the Kazakh poetry, Outstanding akyn-improviser

By the 170 th anniversary of the master of the poetic word Zhambyl Zhabayev

In this article describes Zhambyl creative activity that combines both types of poet-improviser: the bard and the bard. The article is proved that he was a brilliant poetic mastery school in his famous mentor Suyunbay Aronov and other well-known akyns Semirechye, and South Kazakhstan. It is noted that there are all forms of Zhambyl aitys. It is shown that Zhambyl entered into a poetic debate with many renowned akyns and none of them is lost. In this article indicates that it has entered into aitys completely new ideas and themes, unusual approaches and original arguments. The article is concluded that Zhambyl enriched and renewed the genre aitys, led him out of the tribal consciousness, raised on a nationwide level, gave it a sharp social orientation. The article is emphasized that the life and work of Zhambyl – an example of true patriotism, loyalty and wisdom of his native land.

References

- 1 Rakhimkyzy R. *Stellar family. A legendary figure: Titanium poetry Zhambyl Zhabayev (1846-1945)*, 2011, 8 (20), 52 p.
- 2 Zhabayev Zh. *People – my real name. Poems and aitys, epics*, Almaty: Atamura, 2008, 256 p.
- 3 Kirabaev S. *Stellar family. A legendary figure: Titanium poetry Zhambyl Zhabayev (1846-1945)*, 2011, 8 (20), 52 p.
- 4 Myrhalyskov J. *Egemen Kazakhstan*, 2016, February, 24, p.12.
- 5 Kirabaev S. *Egemen Kazakhstan*, 2016, February, 6, p. 9.
- 6 Atshabarov B. *Kazakh literature*, 2016, 5 (3483), February, 5, p. 9.
- 7 Negimov S. *Egemen Kazakhstan*, 2016, February, 13, p. 8.
- 8 Zhaylaubay Zh., Estay K. *Egemen Kazakhstan*, 2016, March, 19, p. 5.

Ж.Б. Ахметжанова¹, Б.М. Айтбаева¹, Е. Барин²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Юнус Эмре институты, Анкара, Түркия
(E-mail: zhanar-ahmetzhan@mail.ru)

Тарихи өлең табиғатын тану — қазақ халқының тарихын тану

Мақалада қазақ халқының басынан кешкен ірілі-ұсақты оқиғалар көптігі бүгінгі таңда жан-жақты бағасын ала бастағандығы, соның нағыз шынайы көрінісі, халықтың түрлі оқиғаларға деген ашу-ыза, көңіл-күйі шағын тарихи өлеңдерде сәулесін қалдырғандығы туралы айта келіп, айтылу барысында тарихи өлеңдегі арман-тілек, мақсат-мүдде бірте-бірте өсіп-өркендеу арқылы көлемді эпикалық жырлар туғызуға ықпал еткендігі туралы сөз болады. Оның нақты сыр-сипатын ашып, поэтикалық болмыс-бітімін саралаудың ең бір күрделі тақырып бола алатындығын осыдан аңғаруға болады. Себебі шағын тарихи өлеңдегі түйін елдің тағдыр-талайы, бастан кешкен тар жол, тайғақ кешуі екені анық.

Кілт сөздер: тарихи өлең, қазақ халқы, тек, түр, жанр, эпикалық жырлар, поэтикалық болмыс, халық поэзиясы, түркі тектес халықтар.

Қазақ халқы қай заманда болсын өрнекті сөзді жанындай сүйіп, қадір тұтып, қастерлеумен келгендігін өткен өмір бел-белестерінен тануға болады. Бұған осы уақытқа дейінгі қазақтың сөз өнерін зерттеушілердің әр кез, әр шақта жазып қалдырған бағалы пікірлері де жауап береді. Түйіндей айтар болсақ, «ғалымдар қазақтың кестелі өлеңге, сазды әуенге құмар екенін, тіпті әрбір қазақтың бірнеше шумақ өлең шығаруға құдіреті мен қабілеті толық жететінін атап көрсеткен». Сандаған ғасырлардан бізге жеткен халық поэзиясын тұрмыс-салт жырлары, батырлық, ғашықтық, тарихи жырлар, айтыстар т.б. деп жүйелеу қалыптасты. Бұл ежелден қалыптасқан жалпылама атаулар болса, халық поэзиясына қатысты тексерулер нәтижесі әрбір түрдің шығу тегі мен дамуына дейін түбегейлі қарастыру қажеттігін күн тәртібінде ұстады.

Қазақ халқының дарынды ғалымы Ш.Уәлихановтың рухани мұраны жинау, жариялау, зерттеу ісімен айналысқаны мәлім. Соның ішінде халық поэзиясын алғаш рет жүйелеп, тектер мен түрлерге бөліп, жекелей анықтама жасаушы екендігі ғалымдар тарапынан орынды бағаланған. Ғалымның «өлең» атауына қатысты пікірі былайша түйінделген. «Өлең» сөзінің қазақ даласына қолданылуға кіргеніне елу-алпыс жылдан көп аса қойған жоқ», — дейді. Бұған қатысты қазақтың халық өлеңдерін түбегейлі тексеріп, көлемді монографиялық еңбектер жазған, белгілі ғалым Б.Уахатовтың мынадай пікірі бар: «Шынында да, XII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында өмір сүрген ақындардың жыр-толғауларында «өлең» терминінің көп кездесе бермейтіні рас. Оның орнына «жыр», «сөз», «толғау» деген терминдер жиі ұшырасады. Демек, бір замандарда «өлең» терминінен бұрын «сөз», «жыр» деген терминдер жиі аталған ба деп қаламыз» [1], — деп жазады. Бұл мәселеге тым терең барып, түрлі пайымдаулар жасаған ғалымдар болған. Мәселен, Қ.Жұбанов көне дәуірден жеткен Әбдіқадыр Мұрағидың XIV ғасырдағы жазылған «Зүбдәтел Әдуар» деген кітабына сүйене отырып, ерте кездегі эпос, музыка, би бір-бірінен айрылмай араласып келгенін, тек кейіндері ғана бөлініп шыққандығын тұжырымдаған. Бұл тұжырымның қисынсыз еместігін өнер зерттеушілері дәйектеп, әсіресе фольклортанушылар жан-жақты дәлелдей түскендігін ғылыми еңбектердің кез келгенінен кездестіреміз. Анықтай айтсақ, берітіндегі жазылған Е.Ысмайылов, Е.Тұрсыновтың халық ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдеріне қатысты еңбектерінен де, халық поэзиясының бастаулары әмбебап негізде қалыптасқанын анықтай түскен. Асылы, бізде «қазақ халқы өлеңге бай», «қазақтың әрбір күні өлеңсіз өтпеген» деген жалпылама өлеңге қатысты ұғым-түсініктер түрлі дәуірлерге қатысты өзгерістерден туған. Ұлы ақын Абайдың өзі «өлең — сөздің патшасы» деуі де бүкіл поэзияға қатысты толық түсінік беріп тұр. Әйгілі Шоқан өзінің қазақ поэзиясына қатысты еңбегінде «өлең» ұғымын кең мағынада алған. Сонымен қоса дарынды ғалым «Өлеңді айтушы кімдер?» деген сауалға да жауап берген. «Белгілі өлеңшілер шығарған я бұрыннан бар өлеңдерді домбыраның, қобыздың, болмаса қимыл-қозғалыстың сүйемелдеуімен айтып берушілерді өлеңшілер дейміз», — деп жазғанының өзінде де өлеңге қатысты аса кең танымдық мән-мағына тұр.

Жоғарыда айтылған Әбдіқадыр Мұрағи еңбегінде қазіргі түркі тілдес халықтардың арғы ата-бабаларының бәрі сөз арқылы дауыспен айтылатын өнерді «ыр» және «дола» деп атағандығын Қ.Жұбанов ескерткен. Көршілес қырғыз күні бүгінге дейін «ыр» дегенді қолданады. Ғалым Б.Уахатов

бұл мәселелерге айрықша назар аудара отырып, мынадай тұжырымдар жасаған: «Мысалы, қырғыздарда осы күнге дейін «ыр» деген сөз бар. Бұл біздің «жыр» дегенімізден гөрі, «өлең» деген сөзімізге жақын. Сол сияқты татарлардың «жыр» деген сөзінің мағынасы біздің «өлең» деген сөздің мағынасын береді. Соған қарағанда татар мен қырғыздың атауларында сонау көне дәуірден келе жатқан ұқсастық бар сияқты. Алайда қарақалпақ, өзбек, алтай, құмық секілді халықтарда біздің өлең дегенімізді әрқайсысы әр түрлі атайды. Қарақалпақтарда – қосық, өзбектерде – қушиқ, алтайлықтар – кожоң, құмықтар улан дейді. Бұл бұрынғы бар халыққа ортақ ыр (жыр), дола (толғау) сияқты атаулардан біржола бөлініп шыққан, өз алдына тың, соны сөздер», — деп жазады. Шындығына жүгінсек, бұл мәселе Махмұд Қашқаридың «Дивани лұғат-ат түрік» еңбегі мен «Кодекс Куманикус» секілді ертедегі жазылған еңбектерде көне қыпшақ тілінде «ула» деген сөзге мән беруге жетелейді. Себебі бұл сөздің мағынасы бірін-бірі қиюластыру немесе әлденені жалғау болып шығатындығын, түркі сөздігімен айналысып жүрген ғалым өз еңбегінде ескерткен. Керек десеңіз, көне қыпшақ тіліндегі «ула» сөзінің өлеңге қатысты қолданылатынын ескерсек, осы атау құмық тілінде де «улан» және қарақалпақ тілінде де «улан» қолданылып отырған. Қазақ тіліндегі қазіргі қолданысы — «өлең». Сөздің ауысу мәселесінде әр түрлі транскрипцияға түсетіндігі ғылымда орынды айтылып келе жатқандығы мәлім. Олай болса, қыпшақ тілінің сөздік қорындағы «ула», «улағұл» сөздері якуттердің «олонго» өлең айту сөзімен тамырлас, ал басқа халықтарда қандай өзгерістерге түскендігін жоғарыда атап кеттік. Жалпы біздегі қолданылатын «өлең» сөзінің түп-төркіні көне қыпшақ тілінен пайда болғанын мойындау орынды. Оның қаншалықты қисындылығы қазіргі түркі тектес халықтар поэзиясына қатысты көне таным-түсініктер, түрлі сөз өнеріне қатысты атаулардың шығу тегі мен қалыптасуы аңғартады.

Ал өлеңге бай қазақ халқының өнері тек пен түрлерге ерекшелеуді қажет ететіндігі белгілі. Бұл мәселе төңірегінде XIX ғасырдағы В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, тағы басқалардың қазақ халық өлеңдерін бірнеше түрлерге бөлгендігі фольклортану ғылымында орынды аталып келеді. Халық өлеңдерін тікелей эпикалық көлемді жыр, дастан, толғаулардан бөлектеп, оның айтушыларының «ақын» екендігін нақтылауда ғылымда орынды тұжырымдар бар. Ол үшін төмендегі пікірлерді айта кетудің қисыны бар. Мысалы, қазақтың ақындары қолына домбыра алып, ауыл ауылды аралайтындығын айта отырып, халық өлеңдерін жинастырып, азды-көпті пікір айтқан М.В.Готовицкий былай дейді: «Қазақ халқы — ән құмар халық. Олардың бәрі бұрыннан белгілі я табан астында туған бір әуенге салып өз ойларын немесе алған әсерлерін өлеңмен хикаялауға барынша құмар-ақ. Белгілі ақын я өлеңші домбыраға қосып, өлең айтқан кезде қазақтар оны бар жанын салып, сүйсініп тыңдайды. Бірде-бір жиын, бірде-бір ойын-сауық өлеңсіз өтпейді». Көріп отырғанымыздай, бұл пікірдің жалпы ақындар өнеріне қатысты айтылғандығын байқаймыз. Ойымыздың қисынсыз еместігін Г.Н.Потаниннің пайымдаулары нақтылай түседі. Ол былай дейді: «Қазақтардың поэзиясы мен музыкасы тығыз байланысты, өлең шығарушы, бір жағынан, композитор, ол шығармасына әуенді де, ырғақты да өзі табады, — дей келіп, — қазақтар арасында ақындық творчество аса дамулы, ақын деген сахараға сыймайды», — деп жазуынан халық поэзиясының әмбебап көрінісін, ауызша айтылудағы табиғатын танимыз. Ауызша шығармашылықтағы сазгерлік, әншілік, ақындықты бір өзі арқалаған таланттар аз ба еді?! Оған дәлел ретінде мыңдаған мысалдар келтіре беруге әбден болады. Алайда әншілік, сазгерлік, ақындық өнерлердің бір-бірінен бөліне бастауы да болатындығын жоққа шығара алмаймыз. Айталық, ақын есімі тікелей айтысқа қатысты екендігі анықталған. Оның ерекшелігі суырыпсалмалылығы мен тапқырлығына байланысты. Әншінің ерекшелейтін қасиеті — үні, дауысының әсемдігі. Бұл ретте қазақ айтысының шығу тегі мен дамуына қатысты ұзақ жылдар тексерулер жүргізген М.Жармұхамедұлының төмендегі түйіндеуі орынды айтылған: «Әдебиетіміздегі суырыпсалма дәстүрінің айқын көрінісі ақындық және жыраулық поэзияның алғашқы негізі бір, екеуі халықтың сонау көне замандардағы тұрмыс-салт жырларынан бастау алатыны мәлім», — деуі де өлеңді жасаушының қызметін айқындай алатындай. Сонымен өлеңнің иесі кім екендігіне көз жеткізсек, ендігі мәселе сол өлеңдердің тектеріне фольклорлық тұрғыдан назар аударуға тура келеді. Жалпы халық өлеңдері турасындағы ертелі-кеш айтылған пікірлерді екшеп, жан-жақты тексеру арқылы күрделі монографиялық тұрғыдан Е.Ысмайылов пен Б.Уахатовтың жазған еңбектері ғылымда айрықша бағаланды. Халық поэзиясына қатысты жанрлық жүйелеуші А.Байтұрсынов бүгінгі тұрмыс-салт өлеңдерін негізінен салт сөзі, ғұрып сөзі, қалып сөзі деп бөліп, оларды ортақ сарындама деген атаумен берген.

Қазақ халық өлеңдеріне қатысты Х.Досмұхамедұлы жүйелеуінде мақтау өлең, жоқтау, үгіт өлең, болжал өлең, үйлену тойы жырлары, емшілік өлең, өтірік өлең, діни өлеңдер, боғауыз өлеңдер деп жіктеген [2]. Бұлардың бәрі — қазақ өлеңдерінің жекелей жанрлық түрлері. Бұл тұрғыда Е.Ысмайыловтың жинақтай айтуының мәні бар. Ол былай деп жазады: «Өлең қазақ поэзиясының негізгі түрі: көне салт, әдет-ғұрып поэзиясы да, әндердің текстері де, айтыс, ғашықтық жырлардың көпшілігі де, кейінгі поэзияның негізі де осы өлеңмен жазылған. Өлең қазақ әдебиетінде ән — өлең (песня) ұғымында да, өлең жыр (стих) ұғымында да жүреді. Өлең қазақтың барлық тарихи өмірінде біте қайнасып, араласқан. Ойын-сауығын да, әзіл-қалжыңын да, қайғы-қасіретін де, жорық-соғысын да, өлім-азасын да, той, астарын да, мерекелерін де бәрінде өлеңмен бейнелеген және қазақтың бірер ауыз өлең айтпайтыны сирек». Бұдан ғалымның өзінің алдындағы халық мұрасына қатысты пікірлер қозғаушылар еңбегімен хабардар болған деген түйінге келеміз. Халық поэзиясына байланысты, қазақ өлеңдерінің негізгі бастауларының тұрмыс-салтқа қатыстылығы ғылымда мойындалған. Бұл орайда қазақ халық өлеңдерін кең көлемде зерттеуші Бекмұрат Уахатов халық өлеңдерін былайша классификациялауды ұсынған:

1. Еңбек-кәсіппен байланысты өлеңдер (аңшылық, төрт-түлік, наурыз).
2. Наным-сенім өлеңдері (бақылар сарыны, арбау-байлау өлеңдері).
3. Әдет-ғұрыппен байланысты өлеңдер (балалар өлеңдері, үйлену салт өлеңдері, мұң-шер өлеңдері).
4. Лирикалық өлеңдер (қара өлең, тарихи өлеңдер).

Ғалымның жоғарыдағы жіктеулеріне дейін аталған А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, С.Сейфуллин, М.О.Әуезов, Л.Соболевтер жүйелеулері болса, бұдан кейін С.Қасқабасов, Б.Әбілқасымов, Ш.Ыбыраев, Г.Болатовалардың тұрмыс-салтқа қатысты өлеңдерді жанрлық жағынан жіктеулері ғылымда орын алған еді. Бұнымен қатар, кейінгі К.Матыжанов зерттеуінде «Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры» атты жаңа атау қалыптасып, онда әлпештеу фольклоры, үйлену ғұрып фольклоры, азалау фольклоры деп бөлініп, оған қандай өлең-жырлар жататындығы көрсетілді.

Қазақ фольклортану ғылымында тұрмыс-салт жырлары, әдет-ғұрып немесе отбасылық ғұрып поэзиясының түрлері біршама орнығып, жан-жақты ертелі-кеш зерттеліп жатқаны мәлім екендігін атап кеттік. Халық өлеңдері саласының ендігі бір маңыздысы лирикалық өлеңдер екені белгілі. Бұл тұрғыдан жоғарыдағы аталған ғалымдар пікірлері әр кез, әр шақта айтылып келді. Бұл мәселеде А.Сейдімбек, М.Тілеужанов зерттеулерінде назар аударылып, қара өлең табиғатына байланысты тексерулер жүргізілді. Жанрлық тұрғыдан тұжырымдар жасалды. Негізінен лирикалық өлеңдерді төмендегідей түрде жіктеу қажет екендігі назар аударарлық:

1. Қара өлең.
2. Ән өлең.
3. Тарихи өлең.
4. Хат өлең.

Еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты мәдени өмірде сандаған оң өзгерістер болды. Соның ішінде ұлттың өшкені қайта оралып, мүлде тыйым салынған Кеңес дәуіріндегі тақырыптарды қайта қарауға мүмкіндік туды. Мәселен, қазақ фольклорындағы дінге қатысты мұралар, ұлттың рухы ретінде танылуға тиісті қазақтың тарихи жырлары жан-жақты тексеріле бастады. Бұл мақсатта қазақ тарихи жырларына қатысты З.Сейтжанұлы, Б.С.Рақымов, С.Сакенов, Г.Рымбаевалардың ғылыми зерттеулері лайықты бағаланды. Қазақтың лирикалық өлеңдері қатарынан орын алатын рухани құндылықтардың бірі – тарихи өлеңдер. Тарихи жырды зерттеуші ғалымдар бұл мәселеге шолу түрінде назар аударып, тарихи өлеңдердің тексерілуі қажет екендігіне байланысты орынды ескертулер жасап келді. Жанрлық ерекшелігіне қатысты ғылыми бағалы пікірлер айтыла бастады.

Қазақ ауыз әдебиетінің жанрлық түрлері туралы жан-жақты тоқталып, жанрлық классификациясын жасаған зиялылардың бірі Х.Досмұхамедұлы. Оның ауыз әдебиеті үлгілерін 46 түрге бөліп көрсеткені, фольклортану ғылымында бұл үлкен бастама болғандығы орынды бағалана басталғаны тәуелсіздігімізден кейін екендігі де талассыз. Халық ауыз әдебиетіне қатысты Х.Досмұхамедұлы ұсынған классификациясында тарихи өлең атауы тарихи жырларға қатысты қолданылған. Кезінде бұндай жағдай М.О.Әуезов, А.Байтұрсынов еңбектерінде де болғаны мәлім. Солай дей тұрсақ та, Х.Досмұхамедұлы классификациясында тұрмыс-салтқа қатысты өлеңдерді жіктеп келіп, мынадай халық өлеңдеріне тоқталған. «Патша және Қоқан үкіметіне қарсы және шенеуніктердің бассыздығына қарсы қоздырушы, намыстандырушы өлең» [2], — деп жүйелеп, ол өлеңдер бастауы «Зар заман толғаулардан» алатындығын бөліп көрсеткен. Бұндағы айтылып отырған

осы жіктеудің тарихи өлеңге байланыстылығын бүгінгі көзқарас тұрғысынан саралап, толық анықтауға болатыны да мәлім. Рас, халық поэзиясының тек пен түрін тұтастай саралау біздің міндетімізге жатпайды. Біздікі халық өлеңдері қатарына қазақтың тарихи өлеңдері енетінін ескере отырып, халық өлеңдеріне қатысты тексерулер мен халық поэзиясының тек пен түрлеріне жасалған классификациясынан тарихи өлеңдердің орын алғанын немесе орын алмау себептерін айқындау болатын. Егер шолу түрінде айтсақ, тарихи өлеңдер термині ХХ ғасырдың 70 жж. дейін тарихи жырлармен бірге қаралып келген. Жанрлық жағынан ара-жігін бұған дейін шағын көлемді өлеңдер мен көлемді эпикалық шығармалар делінетін жіктеулер орын алған деуге болады. Бұған дәлел келтірейік. 1926 ж. жарық көрген А.Байтұрсыновтың еңбегі ел тәуелсіздігі қарсаңында қайта басылды. Елінің ертеңіне өлшеусіз үлес қосқан айтулы тұлға еңбегінде Ш.Уәлихановтан кейін тарихи жырға анықтама беріп, жанрға қатысты былай дейді: «Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасындағы өлеңмен шығарылған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанмен, қазақта болған оқиғалар қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар. Халықтың өзінің естен кетпеген, қазақ басынан кешірген оқиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, солар тарихи жырлар болады. Мәселен: «Орақ-Мамай», «Абылай», «Кенесары-Наурызбай», «Ерназар», «Бекет» өлеңдері — тарихи жырлар болады» [3], — дей отырып, «1879–1880 жылы болған «Қоян» қысының жұты турасындағы шығарған өлең болушы еді. Сонда қыстың қалай болғанын, елдің қандай жұтағанын, қандай аштықтан азап тартқанын айтушы еді. Сол өлең осы күнге дейін сақталған болса, онда тарихи жыр болады. Жанкісі бидің зекетшілері турасындағы айтқан өлеңі қазақтың Қоқанға қараған шақтағы тарихына қатысы бар сөз болғандықтан, бұ да тарихи жыр тобына жатады», — дейді. Мұндағы «Орақ-Мамай», «Абылай», «Кенесары-Наурызбай», «Ерназар», «Бекет» жөніндегі дүниелердің бүгінгі таңда тарихи жырлар екендігі анықталған. Ал екінші — қоян жылы жұтына байланысты туған өлеңдер, тарихи өлеңдер. Үшінші — Жанкісі ақынның атынан айтылған фольклорлық дәстүр негізінде пайда болған тарихи өлеңнің бір парасы. Мұны ақын Қоқан ханы Битемірге айтқан. Ханның зекетшілерінің қаталдығы қарапайым елге қатты батып отырғанын, мәймөнкелемей бірден аттарын атап, бетіне басады. Мысалы:

*Біздің елде Жүзбай бар,
Жүзбайдың жүрген жерінде,
Жылау менен ойбай бар.
Қаратамыр Дадан бар,
Еріп жүрген соңында,
Қырық отыздай адам бар* [3].

Бұл өлеңдерді А.Байтұрсынов та тарихи жырларға қосқан. Дәл осындай пікір М.О.Әуезовтің алғашқы құнды еңбегі, Кеңес дәуірінде тыйым салған «Әдебиет тарихында» да ұшырасады. Бағалы еңбекте «Тарихи өлеңдер» атты арнайы тарау беріліп, онда автор тарихи өлеңдер бастауына былайша шолу жасаған: «Нағыз тарихи өлеңдердің басталған кезеңі Абылай заманынан бері деп санасақ, қазірде Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдер, онан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ. Баспаға шыққан өлеңдер жоқ шығар деймін. Жалпы тарих өлеңдері, өз санына қарағанда, ескі батырлар өлеңінен аз болмауы керек» [4], — деп, онан кейін қолдағы бар Кенесары, Исатай, Бекет өлеңдері екендігіне тоқталады.

Сөйтіп келіп, аталған еңбегінде ғалым нақты жанрға байланысты мынадай пікір айтады: «Түр жағынан қарағанда, тарихи өлеңдер бұрынғы батырлар өлеңімен туысады. Мұнда да сондай елден асып туған ерлердің, ел қамы үшін аттанып, ел тілегін артынан ертіп қастасқан дұшпанға шабуыл жасаған жорықтары жырланады. Осы белгіні алып, одан соң, елдің өз бағалауынша, Кенесары, Исатайлар кім екенін еске алсақ, тарихи өлеңдерді ұлы батырлар әңгімесіне қоспасақ та кейінгі кіші батырлардың ретінде Қамбар, Алпамыстан кейін тіркеуіміз керек. Тарихи өлеңдердің қаһармандарына елдің өзі «Батыр» деп ат қойған», — дейді. Бұдан бірден ғалымның тарихи өлеңдер деп отырғаны тарихи жырлар екендігін түсінуге болады. Ал «Уақыт және әдебиет» атты еңбегінде М.О.Әуезов «тарихи өлең» терминінен басқа, тарихи жыр атауымен ауыстырған. «Қазақ эпосында батырлар жыры мен ғашықтық жырларға қоса тарихи жырлар да мол. Бұл жырлар ХVIII және ХІХ ғасырларда әсіресе кең өрістен дамыған», — деп жазады. Демек, бұндай терминдерді қолданыс мәселесінде А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов еңбектерінде де тарихи жырларға қатысты ой-пікірлерде қолданылып келген. Басты себептер Кеңес дәуіріндегі идеологияға қатысты болуы тиіс. Себебі «тарихи жыр» туралы келелі пікір қозғау, ондағы тарихи тұлғалардың бейнесінің фольклорда алғаш жасалғанын айту қиынның қиыны болғаны мәлім.

Сондықтан «тарихи өлең» деген терминге жүгінуге тура келген. Өйткені орыс фольклорындағы «историческая песня» терминін қолдану саясат үшін және рухани мұраны жұрт назарына жеткізу үшін қажет болған деп түйіндеуге болатындай.

Тарихи өлеңдер мен тарихи жырлардың арасындағы айырмашылықтар Е.Ысмайылов еңбектерінде ерекшелене бастаған. Тарихи жырларды дәуірлерге бөле отырып, ғалым 1916 жылғы поэзияның өзгешелігі барын аңғарған арнайы мақала жазып, 1940 жылдары «1916 жыл» деген жинақ шығарады. Көтерілістердегі қайғы, мұң-шер өлеңдері пайда болғанын көрсеткен де Е.Ысмайылов болатын.

1916 жыл поэзиясына қатысты Б.Кенжебаев, Х.Ищанов, М.Жармұхамедов еңбектерінің жарық көрулері тарихи өлең мен тарихи жырлардың шығу тегі мен пайда болу заңдылығын ашуға ықпал еткендігін пайымдауға болады.

«Жанр тек типологиялық қана ұғым емес, ол – әрі тарихи ұғым, құбылыс, категория. Сондықтан жанрды зерттеу үшін оның қашан, қай дәуірде пайда болғанын анықтау аса маңызды. Өйтпеген жағдайда зерттеп отырған жанрдың басқа жанрлар арасындағы рөлі мен орнын, маңызын ашу. Сондай-ақ оның өзіндік қасиеттерін анықтау оңай емес» [5]. Шындығында өзіміз қарап отырған тарихи өлеңдердің нақтылы жанрлық ерекшелігін дәл тауып, дәлме-дәл айқындай алмады дегеннен гөрі, жоғарыдағы аталған А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, М.О.Әуезов, Е.Ысмайылов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов және тағы басқа ғалымдарға негізгі тұжырымдарын ашық айтуға мүмкіндік бермеді дегеніміз дұрыс тәрізді. Себебі сол дәуірде тарихи өлең мен тарихи жырдың шығу тегі, дамуы, қалыптасуы мен тұрақтануын түбегейлі дәлелдеп шығудың оңай емес екендігі мәлім болатын. Өйтпесе профессор Н.С.Смирнова: «Тек нағыз тарихи шығармаларға тән негізгі сипаттар тарихи өлеңдердің ең кішігірім түрлерінде ғана сақталған», — деп жазар ма еді. Ғалым еңбегінде көлемді эпикалық жырлардың барлығы мойындалып отырады. Солай десе де, тарихи өлең дегенді үлкенді және кішігірім деп жіктеуге жол береді. Керек десеніз Н.С.Смирнова тарихи жырларды «поздний героический эпос» («кенже эпос». — Е.Тұрсыновтың аудармасы бойынша) деп анықтама берген. Мұның бәрі фольклордың табиғатын терең түсінетін ғалымдар тұжырымдамасы. Ескертетін бір мәселе, осының бәрі, түптөркіні «империялық» саясатта, анықтай айтсақ, билігін жүргізіп тұрған «орыс фольклорына» қарайлаудан келіп туындағаны даусыз. Аты айтып тұрғандай, тарихи өлең мен тарихи жырлардағы тарихтың неге байланысты екендігі, қандай дәуірлердің сыр-сипаты мен елесі бар екендігі сол дәуірде партияның қырағылы арқылы бақыланып, айтылған бетте тосқауыл жасалып бақты. Оның дәлелді жауабын А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы еңбектерінің көзден тасалануы, айтулы М.О.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» кітабының табан астында туралып, қайта жарық көруге тыйым салынғандығы береді. Мұның соңы үркіту, рухани қазынаға үнілгісі келгендерді үнемі қадағалап отыруға алып келгендігі бүгін жан-жақты ашылып, шынайы бағасы беріліп жатқаны баршаға түсінікті.

Мәселен, орыс және еуропа фольклористикасына ерекше үніліп, қазақ фольклорының болмыс-бітімін сол тұрғыдан қарағандықтан, профессор Н.С.Смирнова тарихи өлеңнің дербес жанр екендігін айта отырып, қазақ фольклорында тарихи өлең жанры кеш туғанын, бұндай өлеңдер XIX ғасырда пайда болғандықтан, толыққанды түрге айналмаған деген түйінге тоқталған. Тарихи жыр мен тарихи өлеңдерге қатысты кейінгі еңбектерге назар аударсақ, мәселе басқаша болып шығады. Себебі тарихи өлеңдер еуропа халықтарында кенже қалған шығармалар, өйткені ондай өлеңдер мемлекеттің пайда болу кезеңінде туатын жанр деген концепция қалыптасқан. Ең басты мәселе, нақты ұстаным осылай болса, онда түркі халықтары дүниесіне үнілгенде күні кешегі Кеңес дәуірі түркі әлемі дүниесін жокқа шығарып, бір кезеңдегі түркі халықтары бірлестігінің болғанын мүлдем есепке алғызбай келді. Түркі бірлестігіне жататын көшпелі халықтарды «бұратана халықтар», «қырғыз-қайсақ», «жабайы халықтар» деп тұжырымдады. Кеңестік дәуірде «бұл сұрыптау» тарихтың тереңіне бойлатпай, берідегі ғасырлар шеңберімен «дұрыстауға» күш салынды. Мұны түрлі қаулы-қарарлар, партияның қырағылығына қатысты құжаттардың бүгінде бұлтартпай дәлелдей алатындығы белгілі жайт. Алысқа бармай-ақ елуінші жылдардағы қазақ эпосына байланысты дискуссиялар «халыққа жау», «зиянды» деген ұстанымдарынан бір танбады. 1953 жылғы Алматыда Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумының ұйымдастыруымен өткен қазақ эпосына қатысты дискуссияның қорытындысында «сұрыптау» және «дұрыстау» дегенге жауап беретіндігін көреміз. Міне, осындай қатерлі өткелдерден өтіп, ұрпақ санасына жетуде сандаған рухани мұраларымыз қиын-қыстау кезеңдерді бастан өткерді. Соның бірі – біз арнайы сөз етіп, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі арнайы тақырып етіп алып отырған тарихи өлеңдер.

Қазақ халқының басынан кешкен ірілі-ұсақты оқиғалар көптігі бүгінгі таңда жан-жақты бағасын ала бастады. Міне, соның нағыз шынайы көрінісі, халықтың түрлі оқиғаларға деген ашу-ыза, көңіл-күйі шағын тарихи өлеңдерде сәулесін қалдырған. Айтылу барысында тарихи өлеңдегі арман-тілек, мақсат-мүдде бірте-бірте өсіп-өркендеу арқылы көлемді эпикалық жырлар туғызуға ықпал еткен. Оның нақты сыр-сипатын ашып, поэтикалық болмыс-бітімін саралаудың ең бір күрделі тақырып бола алатындығын осыдан аңғаруға болады. Себебі шағын тарихи өлеңдегі түйін елдің тағдыр-талайы, бастан кешкен тар жол, тайғақ кешуі екені анық.

Сондықтан тарихи өлең табиғатын тану – қазақ халқының тарихын тану болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. — Алматы: Ғылым, 1974. — 288 б.
- 2 Досмұхамедұлы Х. Аламан / Құраст., алғы сөзін және түсінік жазғ. Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 176 б.
- 3 Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст. Ә.Шәріпов, С.Дәуітов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 320 б.
- 4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 275 б.
- 5 Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. — Алматы: Ғылым, 1984. — 272 б.

Ж.Б. Ахметжанова, Б.М. Айтбаева, Е. Барин

Изучение природы исторических песен — отражение истории народа

Исторические песни отражают события глобального масштаба: это времена войн, когда страна находится в опасности. В основе исторических песен — идея свободомыслия, независимости и защиты родной земли, отражение мечты народа. Отсюда и отличие исторических песен от исторических былин. Если в исторических былинах широко воспеваются героизм и отвага, описывается образ одного героя, то в исторических песнях отражены печаль и скорбь всего народа.

Zh.B. Ahmetzhanova, B.M. Aytbayeva, Ye. Barin

The study of the nature of historical songs — a reflection of people's stories

Historical songs completely open excitement, grief, grief of people during the certain epoch. Historical songs reflect events of times of wars when above the country has hung many threats and dangers. In a basis of historical songs freedom of people and the ground, its dream and a dream lay. From here and distinction of historical songs from historical jirs. If in historical jirs heroism and courage are widely sung, the image of one hero in historical songs the grief and grief of all people are reflected is given.

References

- 1 Uakhatov B. *Kazakh folk songs*, Almaty: Gylym, 1974, 288 p.
- 2 Dosmukhameduly Kh. *History of literature* / Compilers wrote the preface and interpretation: G.Anesov, A.Mektepov, Sh.Kerimov, Almaty: Ana tili, 1991, 176 p.
- 3 Baitursynov A. *Works: poems, translations, researches* / Compilers A.Sharipov, S.Dauitov, Almaty: Zhazushy, 1989, 320 p.
- 4 Auevov M. *History of literature*, Almaty: Ana tili, 1991, 275 p.
- 5 Kaskabasov S. *Kazakh folk prose*, Almaty: Gylym, 1984, 272 p.

С.Ж. Бралина, А.Б. Игисимова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: saule_bralina@mail.ru)*

Экспериментальная поэзия Д. Накипова

В статье рассмотрено творчество современного казахстанского поэта и писателя Д. Накипова, в частности, его экспериментальная поэзия. С этой целью дана общая характеристика русскоязычной литературы Казахстана как историко-культурного феномена, выявлены актуальные проблемы ее изучения. Особое внимание уделено новейшим тенденциям в развитии современной русскоязычной поэзии Казахстана, представленной творчеством ряда авторов. Отмечено, что концептуально важным в статье является рассмотрение понятия экспериментальной поэзии и ее художественных признаков: визуального оформления текста, мелодики интонирования, фонетических соотношений, специфичной орфографии, компьютерной графики и т.д. Сделан анализ поэтического сборника Д. Накипова «Сирень на закате», представляющего собой сложное и оригинальное жанровое объединение. Доказано, что в поэзии Д. Накипова органично сочетаются глубина мысли, масштаб и парадоксальность ассоциаций с изяществом стихотворной формы и смелым экспериментом, размывающим границы стиха и прозы, литературы и жизни. Определено, что экспериментальная поэзия Д. Накипова стала знаковым явлением современной казахстанской культуры.

Ключевые слова: нетрадиционное стихосложение, экспериментальная поэзия, комбинаторная поэзия, визуальная поэзия, звуковая поэзия, специфичная орфография, компьютерная графика, компрессия поэтического текста, балетная терминология, кумулятивный синтаксис.

Современная русскоязычная литература Казахстана как особый художественный феномен, имеющий глубокие исторические и культурные корни, постепенно становится предметом пристального внимания исследователей. На сегодняшний день казахстанское литературоведение накопило определенный опыт в изучении творчества писателей и поэтов разных национальностей, пишущих на русском языке. В поле зрения исследователей оказались актуальные проблемы литературного двуязычия, национального менталитета, творчества в инонациональной среде, получившие сложное и неоднозначное решение.

Между тем современные тенденции развития русскоязычной литературы Казахстана предоставляют богатейший материал не только для изучения традиционных проблем, но и для рассмотрения новаций в области литературных жанров, поэтических форм, языка и стиля художественного произведения.

В этой связи особый интерес представляет поэтическое творчество казахстанского поэта Дюсенбека Накипова, в частности, его экспериментальная поэзия.

Само понятие экспериментальной поэзии не ново и уже зафиксировано в словарных статьях. Так, Краткий словарь поэтических терминов дает следующее определение: «Экспериментальная поэзия – это эксперимент в любой области стихосложения, начиная с рифм и ритма и заканчивая композиционными, фонетическими, визуальными, стилистическими, лексическими и другими аспектами текста. Эксперимент заключается в том, что автор создает какие-то совершенно новые, еще не классифицирующиеся формы, либо становится продолжателем необычных, нетрадиционных (в настоящее время) направлений в стихосложении. К экспериментальной относят комбинаторную поэзию, визуальную поэзию, звуковую поэзию и др.» [1].

Как отмечает современный стиховед Ж. Толысбаева, состояние русскоязычной поэзии Казахстана конца XX – начала XXI столетий свидетельствует о ее переходе на новый виток развития. Важнейшей отличительной чертой современной поэзии Казахстана является то, что в настоящих тезисах предлагается называть *новым формирующимся текстологическим сознанием*. Сегодня появляется так называемая рефлексирующая поэзия, которая в процессе познания Текста-Мира по-новому переосмысливает все его элементы. Так намечается абрис новой поэзии, цель которой — постижение «Я» через погружение в стихию языка.

В стихах поэтов «нового Поиска» (позволим себе такое обозначение) на первое место выдвигаются и произносительно-интонационное начало, и визуально-графическое оформление текста.

Определенная группа авторов – М. Исенов, Д. Накипов, Ю. Леонов, И. Полуяхтов, О. Жанайдаров, А. Тажи, И. Бекетов – настойчиво разрабатывает так называемый «новый поэтический алфавит». Иска-

жение или отказ наследовать нормы поэтики, бывшей в авангарде стихотворчества до настоящего времени, направлены на компрессию Текста. Новые смыслы обретают перемещения в центр поэтической речи ранее вторичных признаков текста – мелодики интонирования и фонетических соотношений внутри высказывания. Вестернизация (в данном случае имеется в виду специфичная англо-американская орфография) и приобщение к культуре компьютеров также сделали свое дело: отказ от прописных букв, знаков препинания, компьютерная графика сегодня уже не воспринимаются как эпатажное свойство текста [2; 114].

На сегодняшний день Дюсенбек Накипов – одна из самых крупных и творчески успешных личностей в современной культуре Казахстана. Масштаб и многоплановость его творчества сразу же привлекли внимание авторитетных критиков и исследователей литературы Казахстана [3].

Обращает на себя внимание собственно биография поэта и писателя Д. Накипова. Он профессиональный артист балета, в свое время один из ведущих солистов Государственного академического театра оперы и балета им. Абая, окончивший Московское академическое хореографическое училище (1964) и факультет журналистики КазГУ им. С.М. Кирова (1985). В разные годы Д. Накипов был редактором творческого объединения «Алем» студии «Казахфильм» им. Ш. Айманова, хореографом-либреттистом и сценаристом. Ныне Д. Накипов – известный русскоязычный писатель и поэт, председатель Союза хореографов Казахстана, организатор ряда интернациональных культурных программ.

Ведущий литературовед и критик Казахстана В. Бадиков отмечал: «Поэт давно и вдохновенно работает в казахской литературе. Он с самого своего дебюта мало походил на других, больше на самого себя. Может быть, потому, что он старался писать лучше меньше, чем хуже. Две его поэтические книги, всего лишь, «Вечер века» и «Песня моллюска» были сразу отмечены как несомненный литературный факт и сделали его литературное имя «фамилией нового содержания» (Пастернак). Его лирическая исповедь тоже поднимает всегда извечную и безысходную тему трагического раскола мира и души, но и она с самого начала звучит у него по-своему. Глубина мысли, масштаб и парадоксальность ассоциаций органично сливаются с глубинным изяществом стихотворной формы, смелым экспериментом, настойчиво размывающим границы стиха и прозы, литературы и жизни» [4; 122].

Целью статьи является анализ поэтического сборника Д. Накипова «Сирень на закате», представляющего сложное и оригинальное жанровое объединение. Книга поэзии «Сирень на закате» (так обозначен сборник в аннотации) состоит из семи частей, каждая из которых имеет свое название и самостоятельный статус. В книгу вошли поэмы и эссе, написанные в период 2005–2011 гг., жанровые разновидности которых имеют специфическую номинацию – «поэма полуночника», «поэма фильтраций», «поэма чайный», «антиэссе», «контр-эссе», «эссе-предвечерье».

Структура частей выстроена самим автором. Каждая часть включает произведения, близкие по тематике. Так, в части «Сирень на закате» содержатся стихи-размышления поэта-полуночника о жизни, смерти, одиночестве, назначении поэта, проблеме языка, проблеме нации и в целом о вечных проблемах человечества.

Д. Накипов использует в своих стихотворениях прозаические вставки (в сборнике все прозаические вставки выделены курсивом), т. е. размышления поэта, за которыми следует стихотворный текст, например:

Как-то приснилось мне одиночество. Проснулся. И впрямь – один...

Мужик от себя через сотни лун

белеет – тоскует, как лунь...

Птица чащи ночная... Холодная тишь...

Ждет под снегом тебя горячая мышь...

Древле... в степях полыхает огонь...

Всадник пришел... Под ним полудикый конь...

Что тебя ждет, полярный мужик?..

О чем сговорились вы – смерть и жизнь?..

Жутковато стало. Лунь – летающий белый хищник. Лунное племя хищных птиц. Кочевник – скиталец. Конное племя изгоев. Зачем и куда оно стремилось? Кем стало? Теперь мы – сошедшие с седла...

Два изгоя – всадник и лунь.

Может их пожалеет луна?

За коня нам дали богатый «кун».

Города...

А что возьмем за луня?

Пустоту?.. [5; 3]

В этом произведении поэт в одиночестве размышляет о предках-кочевниках, которые долгие годы боролись за свободу, национальную независимость. И задается вопросом: «Кем сейчас являемся мы?», приходит к мысли, что в нынешнее время казахский народ оказался перед «пустотой». Поэт не видит будущего...

В сборнике также содержатся стихотворения в прозе.

Не сплю... Боюсь проснуться мертвым. Стираю со щеки слезу... Сплю... Неизмерим в метрах. Никем... Но вижу... В квадрате комнаты есть круг. Венчальный... Он пуст... Вероятно, это был сон... Стало быть, я все-таки спал... И проснулся живым... Но одиноким... [5; 24].

или

В тесном кубрике тонущей в степях субмарины сложно найти начало казахской души... помнится, когда шел под воду Титаник, мало кто думал (кроме гибнущих разве), что уходит век девятнадцатый с наивными мыслями о накоплении денег, разума, чувств и христианской любви в ареалах европ и америк, но встретился айсберг и отправил на истину дна эру эгоплаваний... Что же мы? Друг безвестный, больно на дно уходить без покаяния, ведь даже две мировые с атомной вспышкой, революций с десятков два Будды из Бамиана и Близнецы – ВТЦ не сделали разумнее нас. Ни эко – ни это – миротрясения, и новый глобальный порядок, – ни компьютерный Интернет-хаос не изменили наш курс на катастрофу... Но весла все же, друг, не суши, хоть и воды по пояс и эха галактик не слышно давно... До погибших до нас и до сердца земного нет дела... Аз, спасись, в океане тревоги остров ищи, не верь в безопасность своей субмарины, даже если она плывет по траве и в степях... Встань, глобальный брат – «немо», на мои казахские котурны и увидишь полынную истину и свою пожалеешь траву [5; 14].

В последнем автор говорит о бессмысленности и ненужности многочисленных войн, атомных вспышек, террористических актов, революций, репрессий, технического прогресса, которые ведут к гибели человечества, к апокалипсису. Призывает людей быть разумными, а казахский народ – не забывать свои корни, свой язык, сохранить свои традиции, обычаи и нацию!

Вторая часть сборника «Керамика из слез», жанр которой определен автором как «поэма филтраций», начинается с размышлений автора о назначении поэта. Д. Накипов думает о том, как рождаются стихотворения, о неразрывной связи человека с природой, о начале всех начал, о Всевышнем, о молодости-старости, о человеческих ценностях, анализирует свои поступки.

Самовопрошаюсь... есть ли у слова совесть?... отвечаю, да... если говорить-писать шире-глубже-далее-мягче-нежнее-точно и твердо... не проговаривать слово меж чем-либо, а произносить ясно в межземьях-межморьях-межречьях и не ставить заплетов меж людьми...

Вечерние сумерки допустимы, если наступают своим чередом после ясного-ненастного дня и являются братьями-сестрами сумеркам утренним и открывают волшебное время упований-мечтаний. Так, видимо, рождаются вечерние песни сердца, чтобы после ночи молчания стать утренними песнями души. Пробужденной и радостной...

В этом смысле, почти каждый человек поэт, если сон его будет неким молением-мечтой и тогда он проснется, соединяющим песни вечерние и утренние, и слово этих песен будет совестью... [5; 43].

Так автор размышляет о силе слова, о предназначении поэта «без вранья и без прикрас» донести до читателей переживания, чаяния народа. Раздумья о несовершенстве мира, об отсутствии истины, о том, что у каждого своя правда.

Третья часть сборника называется «Родина детства», подзаголовок «Из рассветных сновидений». В этой части автор выражает свою любовь, тоску по родной земле, вспоминает о родных – отце Тыныштыкпае, матери Шокен, бабушках, дяде-нагаши, дочери Дине и внуке Ване. Сюда же входят воспоминания о юности, годах учебы, тоска по молодости.

*Материнское — мамино
вновь ко мне возвращается...
мне понятней теперь,
как земля вращается
вокруг солнца, не считая круги,
и под старость я вновь
себе показался другим –
золотым эмбрионом,
живущим по теплым законам*

*материнского чрева
на тонком нерве
предчувствия жизни...
Материнское — мамино
вновь во мне начинается... [5; 64].*

Автор благодарит мать за подаренную ему жизнь, воспекает материнскую любовь, которая на протяжении всей жизни оберегает ее ребенка.

Часть «Родина детства» поэт завершает призывом не забывать прошлое, всегда помнить о своих корнях, о родной земле.

В следующей части «Любовь трех миров» (сирень, лилии, камни) автор обращается к прошлому, настоящему и будущему. Говорит о мировых бедствиях, разрушающих гармонию человека и природы; о непонимании, ненависти как вечных спутниках жизни людей; о бессмысленности самой жизни, в которой умирают близкие и дорогие люди; об утрате истинных ценностей и пр.

Часть «Антиэссе» состоит из трех «прозаических» поэм – «Свобода небытия», контр-эссе «Человек - Муму» и эссе-предвечерье. Автор говорит о неприятии человеком настоящего, о покинутом, обманутом человеке, потерявшем веру в людей; о человеке, который должен молчать, не услышанном, непонятом окружающими; третья поэма содержит размышления о родных корнях, о происхождении человека, печали.

В предпоследней части «Женщина-фэнтэзи» (поэма чаяний) автор делится с нами сокровенными мыслями, чувствами, переживаниями. Он устал быть один, ему надоело гордое и старое одиночество, ему хочется любить и быть любимым, он ищет причины своего одиночества, размышляет о женском мечте, о взаимоотношениях мужчины и женщины, а также о своем призвании поэта – желании «быть прочтенным и понятым»:

*Моя тактика –
страдать, улыбаться, работать, писать...
Моя стратегия –
быть прочтенным и понятым.
Другими...
И все... [5; 64].*

В завершающей части «Мимолетное» (вздохи) содержатся небольшие по объему стихотворения, в которых в простой и легкой форме сказано о многом – языке, женщинах, одиночестве, музыке, дружбе, любви, вере, смерти, человеколюбию и многом другом.

В этой части поэт как будто подводит итог своего творчества за определенный период и дает ему свою оценку.

Все части сборника Д. Накипова отмечены своеобразным поэтическим строем. Автор органично включает в свои произведения специфическую лексику: «pas-de-catre», «pas», «мелос», «ля-бекар», «ля» и другие; авторские новообразования слов – *космочума, любовьед, солнцелуние, черноточить, окумыситься, отзеркалить, солнцезакатный, оборзель, кунжутно, посиеминутно* и другие.

Наиболее популярным в поэзии Д. Накипова предстает прием словосложения, например: существительных — *раны-тюльпаны, самурай-якудза, межземья-межморья-межречья, дочь-прима-мадонна*; прилагательных — *осенний-рясный, советский-детский, беспредельный-трельный, невидный-легкий-чистый, нелетный-тяжелый-неснежный*; глаголов — *слилось-сплылось-сместились, остановился-вдумался-пожалел-пошел*; наречий — *повторно-неоспорно-упорно, потаенно-покровно-целомудренно, шире-глубже-дальше-мягче-нежнее-точно*. Подобный кумулятивный синтаксис не только уточняет смысл, но и придает тексту мелодичность, плавность, ритмичность.

Таким образом, «книга поэзии» Д. Накипова «Сирень на закате» является одним из самых репрезентативных образцов нового поэтического мышления в русскоязычной литературе Казахстана. Черты поэтических инноваций, которыми отмечены все произведения поэта (жанровые номинации, нетрадиционные приемы стихосложения, неформальная орфография, специфичные лексика и словообразование, кумулятивный синтаксис и т.д.), позволяют говорить об экспериментальной поэзии Д. Накипова как знаковом художественном феномене.

Список литературы

- 1 Краткий словарь поэтических терминов. — [ЭР]. Режим доступа: <http://litset.ru/stuff/1>
- 2 Толысбаева Ж.Ж. Новое текстологическое сознание как явление после-постмодернистской культуры: материалы междунар. юбил. науч. конф. «Россия и Кавказ» (6-7 октября 2009 г.). — Владикавказ, 2009. — С. 114–116.
- 3 Жаксылыков А., Жаппарова А. Гипертекст Дюсенбека Накипова // Тамыр. — 2015. — № 2. — С. 47–52.
- 4 Бадиков В. Книга про себя и про всех. — Алматы: Идан, 2009. — 288 с.
- 5 Накипов Д. Сирень на закате. — Алматы: СаГа, 2011. — 200 с.

С.Ж. Бралина, А.Б. Игисимова

Д. Нақыповтың эксперименталды поэзиясы

Мақалада қазіргі қазақстандық жазушы Д. Нақыповтың шығармашылығы, оның ішінде эксперименталды поэзиясы қарастырылды. Қазақстандағы орыс тіліндегі әдебиеттің тарихи-мәдени феномен ретіндегі жалпы сипаттамасы беріліп, оны зерттеудің өзекті мәселелері анықталды. Бірқатар авторлар шығармашылығының негізінде Қазақстандағы орыс тіліндегі поэзияның дамуындағы жаңа үрдістерге ерекше назар аударылды. Сондай-ақ концептуалды маңызды мәселе ретінде эксперименталды поэзияның көркемдік белгілері, атап айтқанда, мәтіннің визуалды құрастырылуы, интонация мелодикасы, фонетикалық және орфографиялық ерекшеліктері, компьютерлік графика, тағы басқа белгілер зерттеледі, Д. Нақыповтың күрделі жанрлық туынды болып табылатын «Сирень на закате» атты өлеңдер жинағы талданып, ой тереңдігі, ассоциация көлемі мен қарама-қайшылығы өлең формасының көркемдігімен, өлең мен прозаның, әдебиет пен өмірдің шегін бұзатын батыл экспериментпен үйлесе-үндесе келеді. Авторлардың пайымдауынша, Д. Нақыповтың эксперименталды поэзиясы қазіргі қазақстандық мәдениет үшін ерекше құбылыс болып табылады.

S.Zh. Bralina, A.B. Igisimova

Experimental poetry of D. Nakipov

In the article the works of modern Kazakh poet and writer D. Nakipov, in particular, his experimental poetry is scrutinized. For this purpose the General characteristic of Russian literature of Kazakhstan as a historical and cultural phenomenon, and identifies urgent problems of its study are revealed. Special attention is paid to the latest trends in the development of modern Russian-language poetry of Kazakhstan, represented by the works of several authors. Investigation concerning the concept of experimental poetry and its artistic features: visual design of text, melodic intonation, phonetic relations, specific spelling, computer graphics, etc. is the matter of conceptual importance for this article. In the article the poetry collection «The Lilac in the sunset» by D. Nakipov as a complex and original genre association is analyzed. In the poetry of D. Nakipov the depth of thought, the scale and paradoxical associations with the elegance of poetic form and a bold experiment, that blur the lines of verse and prose, literature and life are harmonic combines. Experimental poetry of D. Nakipov became a significant phenomenon of the modern Kazakh culture.

References

- 1 Concise dictionary of poetic terms, [ER]. Access mode: <http://litset.ru/stuff/1>
- 2 Tolysbaeva Zh. Zh. New textual consciousness as a phenomenon in the after-postmodern culture: materials of international jubilee scientific conference «Russia and the Caucasus» (October, 6-7, 2009), Vladikavkaz, 2009, p. 114–116.
- 3 Zhaksylykov A., Zhapparova A. Tamyr, 2015, 2, p. 47–52.
- 4 Badikov V. Book about myself and all, Almaty: Idan, 2009, 288 p.
- 5 Nakipov D. Lilac at sunset, Almaty: SaGa, 2011, 200 p.

Т.В. Фурсанова

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(E-mail: tvfursanova@mail.ru)

К вопросу изучения языка города Караганды

В статье предпринята попытка обобщения некоторых наблюдений над жизнью языка в городском пространстве Караганды. Отмечено, что объектом авторского исследования послужили эргоурбонимы — названия локализованных коммерческих предприятий города, а именно торговых объектов г. Караганды, извлеченные из картотеки, составленной студентами-второкурсниками филологического факультета во время лингвистической практики 2015-2016 учебного года. Определено, что анализ компонентов лексической структуры эргоурбонимов: идентификатора, квалификатора, дифференциатора позволяет получить информацию не только о специфике современного процесса номинации номенклатурных объектов, но и о социальных, экономических аспектах жизни самого города.

Ключевые слова: язык города, урбанонимия, эргоурбоним, идентификатор, квалификатор, дифференциатор, объект исследования.

Требование фундаментальной подготовки в области русской филологии предполагает системное освоение как теоретических курсов общеобразовательных, базовых и профилирующих дисциплин, так и практических специализаций, входящих в цикл дополнительных образовательных программ.

Так, типовыми учебными планами специальностей «Филология», «Русский язык и литература», «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» предусмотрена (наряду с фольклорной, педагогической, речевой) учебная лингвистическая практика, которую проходят студенты 2 курса на кафедре классической и русской филологии.

Специфика практики заключается в ее направленности на изучение особенностей функционирования современного русского языка в конкретных социальных условиях, описание языковой ситуации г. Караганды.

Как показывает многолетний опыт руководства практикой, такой подход учит студента распознавать искомые языковые факты, описывать их, опираясь на изученный теоретический материал, и, применяя научные методы и приемы лингвистического анализа, отмечать влияние разнообразных экстралингвистических факторов на их употребление.

Кроме того, решение этих задач подготавливает студентов к выполнению более сложных видов исследовательской деятельности – курсовых и дипломных работ. Кстати сказать, материал, собранный во время практики, не раз становился объектом таких исследований. Но самое главное – при этом формируется представление о языке как о живом и сложном феномене, существующем и функционирующем в единстве и многообразии своих проявлений и испытывающем постоянное и разностороннее влияние со стороны социума. Во время практики студенты самостоятельно «добывают» реальные подтверждения тому, что язык является неисчерпаемым источником знаний о народе, говорящем на данном языке, его истории, ментальных и культурных особенностях и проч. Все это вызывает живой интерес и уважение к языку, воспитывает ответственное к нему отношение.

Заметим, что в современной лингвистике язык города, как сложная многоуровневая система языковых единиц разной природы, становится предметом фундаментальных исследований, осуществляемых с позиций различных научных подходов и направлений: социолингвистического (Б.Я. Шарифуллин), коммуникативного (И.А. Гайдамак, А.М. Емельянова и др.), семиотического (Е.С. Яковлева, Н.А. Прокуровская, Л.А. Шкатова, Л.З. Подберёзкина, А. А. Юнаковская и др.), лингвокультурологического (Е.В. Ворошилова, Е.Ю. Позднякова и др.).

Наиболее актуальным следует признать комплексный подход, поскольку язык города представляет собой совокупность взаимодействующих друг с другом разнородных языковых образований, таких как литературный язык, живая речь горожан, урбанонимия, образующих сложную единую систему в пространстве конкретного города.

Одним из значимых компонентов этой системы является урбанонимия — названия основных внутригородских объектов. Известно, что урбанонимия существует в двух разновидностях: официальной (вывески, названия улиц, названия остановок и др.) и неофициальной, отраженной в узусе горожан. Урбанонимия поликомпонентна по структуре и включает: эпиграфику (граффити, наружная

реклама), *гидронимию* (названия водных объектов), *астионим* (название города), *эргонимию* («собственное имя делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия, общества, заведения, кружка» [1; 166]), *годонимию* (названия улиц, районов, площадей, переулков, бульваров), названия остановок общественного транспорта. В самом общем смысле урбаноним — это название локально закреплённого городского объекта.

В данной статье мы предпринимаем попытку обобщения некоторых наблюдений над жизнью номинации в городском пространстве Караганды. Объектом нашего исследования послужила важная часть урбанонимии — эргонимия Караганды, но не вся, а только в той части, которая касается названий *локализованных коммерческих предприятий города* — *эргоурбонимов* (термин Р.И. Козлова [2; 15]): торговых фирм, центров, магазинов, салонов. Термин *эргоурбоним* представляет собой синтез признаков эргонима (название *делового* объединения людей) и урбанонима (названия локализованного *городского* объекта, в котором находится само коммерческое предприятие) и позволяет, с одной стороны, четче определить объем номинируемого понятия, с другой — показать место исследуемых номинаций в урбанонимии. Эргоурбонимы извлечены из картотеки, составленной студентами-второкурсниками филологического факультета во время лингвистической практики прошлого учебного года, а также из интернет-источников.

Лингвистический анализ эргоурбонимов (как онимов вообще) предполагает прежде всего выяснение их *компонентной структуры*, которая представлена такими элементами, как дифференциатор, идентификатор и квалификатор. Применительно к эргоурбонимам *идентификатор* — термин, стандартизированный государственным законодательством в сфере торговли и сферы обслуживания и определяющий профиль локального коммерческого предприятия, его вид и тип (*салон, магазин, кафе*). *Квалификатор* уточняет профиль, класс обслуживания, ассортимент, функциональные либо стилиевые признаки коммерческого предприятия (*салон цветов, салон красоты*). *Дифференциатор* — основной компонент, «базовая составляющая», выражающая основное значение онима. Обладая большей смысловой нагрузкой, чем идентификатор и квалификатор, именно дифференциатор подвергается структурно-семантическому анализу (торговый дом «*Звездный*») [3; 34]. Зато анализ идентификаторов и квалификаторов позволяет получить разнообразную социологическую информацию.

Собранный студентами материал свидетельствует о том, что большая часть эргоурбонимов имеет полную структуру (все три компонента): *продовольственный магазин «Алтай», торговый дом «Алем»*, часто номинация содержит только идентификатор и дифференциатор: *магазин «Восток», магазин «Премьера»*, иногда — лишь идентификатор и квалификатор: *продовольственный магазин, магазин косметики*. Каждый компонент структуры несет особую информацию.

1. Анализ названий по их *идентификаторам* позволяет сделать вывод о том, что в последние годы в Караганде многообразнее стал круг коммерческих предприятий по их номенклатурному типу.

Так, среди торговых объектов, кроме традиционных *магазинов* (*магазин «Школьник», продуктовый магазин «Радуга», магазин «Городок», продуктовый магазин «Барс», продуктовый магазин «Раимбек», магазин «Сокол»*), появились торговые *центры*, торговые *дома*, *маркеты*, *бутики*, *сети* и даже торговый *город*: *торговый центр «ЦУМ», торговый центр «City Mall», торговый центр «Халык», торговый центр «Умай», торговый центр «Кайнар», торговый дом «Казамета», торговый дом «Азат», торговый дом «Аян», торговый дом «Нан», торговый дом «Нияз», торговый дом «Алем», торговый дом «Ануар», торговый дом «Абзал», торговый дом «Алтын-Арба», сеть магазинов электроники и бытовой техники «Мечта», сеть суши-маркетов «Три самурая», сеть магазинов японской косметики «Мегуми», сеть аптечных супермаркетов «Биосфера», супермаркет «Корзина», суши-маркет «Васаби», бутик парфюмерии «La Speedo», бутик косметики, торговый город «Таир».*

Согласно словарю, «*торговый центр* — группа предприятий торговли, управляемых как единое целое и находящихся в одном здании или комплексе зданий»; «*сеть магазинов* — два или более магазина одной зарегистрированной торговой марки, находящихся под общим владением и контролем, с одним узнаваемым дизайном, размещённых в разных районах города, в разных городах или разных странах, продающих товары аналогичного ассортимента, имеющих общую службу закупок и сбыта»; «*торговый дом* — крупное торговое предприятие, занимающееся масштабными торговыми сделками по широкой номенклатуре товаров, использующее как собственный, так и привлеченный капитал» [4].

Таким образом, опираясь на словарные толкования данных номенклатурных терминов, идентифицирующих многочисленные торговые объекты Караганды, приходим к мысли о развитости торговли в нашем городе, масштабности этого вида деятельности, разнообразии форм его организации и ассортиментного ряда, что стало возможным в условиях рыночных экономических отношений и разных видов собственности.

Однако надо заметить, что термины *бутик* и *маркет* (минимаркет, супермаркет) часто употребляются как синонимы слова «магазин» без учета специфики значения («бутик – *небольшой магазин, торгующий модным товаром*»; «маркет отличается от обычного магазина принципом *самообслуживания и расширенным ассортиментным рядом*» [4], собственно, маркет — это то же, что раньше называли универсамом). В таких случаях использование иноязычных терминов скорее всего можно расценивать как дань моде, намек на престижность, влияние глобализации.

2. Судя по *квалификатору* в структуре эргоурбонимов, торговые объекты города разнообразны по профилю и специализации.

Это многочисленная группа номинаций с квалификатором *торговый*, эксплицирующим основное назначение объектов, идентифицированных как *центры, дома* (примеры см. выше).

Самую большую группу составляют **продуктовые, или продовольственные** магазины: *магазин продуктов «Добрый»*, *магазин продуктов «Славянский»*, *продуктовый магазин «Альфа»*, *продуктовый магазин «Арнауль»*, *продовольственный магазин «Акбота»*, *продовольственный магазин «Дамежан»*, *продовольственный магазин «Алма»* и др.

Видимо, в силу неизбывности потребительского спроса на продукты питания, это самая востребованная специализация самой традиционной формы организации торговли — *магазинов*.

Имеются в Караганде и торговые объекты еще более конкретной специализации, например, *сеть фирменных магазинов мясных изделий «Дедов»*, поставляющая продукцию одноименной фирмы, *сеть суши-маркетов «Три самурая»*, *магазин бижутерии и серебряных изделий «Уджет»*, *ювелирный магазин «Шахри»*, *магазин ювелирных изделий «Элит»*, *магазин косметики и парфюмерии «Лотос»*, *сеть магазинов японской косметики «Мегуми»*, *сеть магазинов электроники и бытовой техники «Мечта»*, *магазин электроники «Технодом»*, *магазин бытовой техники «Optimo.kz»*, *магазин бытовой техники «Султак»*, *магазин фототехники «Цифровой Мир»*, *магазин спортивных товаров «Eurosport»*, *магазин тренажеров и спортивного инвентаря «Tandem»*, *магазин спортивных товаров, тренажеров «Sport line»*, *магазин спортивной одежды и обуви «Adidas»*, *магазин спортивной одежды и обуви для танцев «City dance»*, *бутик спортивной одежды и обуви «Homme Sport»* и мн. др.

Если исходить из известной формулы «спрос порождает предложение», можно сделать вывод о том, что лексико-семантическое разнообразие квалификаторов в эргоурбонимах отражает богатый спектр потребностей карагандинцев в разнообразных по назначению товарах: как в предметах первой необходимости, так и в объектах, призванных удовлетворить такие потребительские мотивы, как благосостояние, здоровый образ жизни, красота, комфорт, престиж, респектабельность и др., что свидетельствует в целом о высоком уровне жизни горожан.

Известно также, что потребительские мотивы обусловлены ценностными ориентирами социума. Судя по квалификаторам эргоурбонимов из нашей картотеки, ценностные запросы карагандинцев связаны, по преимуществу, со сферой материального потребления утилитарного свойства.

3. Основное значение онима, в частности эргоурбонима выражает базовый его компонент — *дифференциатор*. Именно дифференциатор служит ориентиром для покупателя, той метой, с которой он связывает свой покупательский интерес к номинируемому торговому объекту. Поэтому понятен и исследовательский интерес именно к этому компоненту номинации.

Так, структурно-семантический анализ эргоурбонимов из нашей картотеки показал, что в качестве их дифференциаторов используются следующие группы лексики:

1) **антропонимы** (34,4%): *торговый дом «Абзал»*, *продуктовый магазин «Арнауль»*, *продовольственный магазин «Акбота»*, *продовольственный магазин «Алма»*, *торговый дом «Аян»*, *продовольственный магазин «Вероника»*, *продовольственный магазин «Дамежан»*, *торговый дом «Даулет»*, *сеть фирменных магазинов мясных изделий «Дедов»*, *продовольственный магазин «Жанэтта»*, *продовольственный магазин «Марина»*, *продовольственный магазин «Меруерт»*, *торговый дом «Нияз»*, *продовольственный магазин «София»*, *торговый город «Таир»*, *ювелирный магазин «Шахри»* (персидское имя, которое означает «городской») и др.

Из интервью горожан – информантов известно, что большинство из антропонимов, использованных для наименования объектов торговли, — это личные имена владельцев этих объектов и членов их семей. Интересно отметить, что большинство небольших магазинов «шаговой доступности» носят женские имена, а крупные торговые предприятия – торговые дома, центры – мужские.

Тюркские, иранские, арабские по происхождению номинации, распространенные среди казахского населения как личные имена, составляют около 43,2 % всех антропонимов;

2) **названия отвлеченных понятий:** *торговый дом «Алем»* (с казахского – «мир»), *магазин ювелирных изделий «Элит»*, *сеть магазинов электроники и бытовой техники «Мечта»*, *сеть магазинов японской косметики «Мегуми»* (в переводе с японского «мечта»), *магазин фототехники «Цифровой Мир»*, *продовольственный магазин «Красный»*, *продовольственный магазин «Добрый»*, *салон ювелирных изделий «Каприз»*.

Такие названия с оценочной коннотацией мотивированы желанием номинаторов повысить в глазах покупателя классность, престижность своего заведения. Кроме того, как отмечают информанты, они привлекают внимание и хорошо запоминаются;

3) **топонимы:** *торговый дом «Азия»*, *продовольственный магазин «Алания»*, *продовольственный магазин «Алтай»*, *торговый дом «Европа»*, *торговый дом «Евразия»*, *ювелирный магазин «Золото Москвы»*, *сеть магазинов «Прага»*. Подобные названия используются как намек на происхождение товара, его распространенность и востребованность либо как память о родном крае, городе, стране владельца магазина. Эти номинации — результат трансонимизации — перехода единицы из одного ономастического класса в другой (название материка, города и др. становится номинацией торгового объекта);

4) **названия, имеющие «природную» семантику:** *продовольственный магазин «Барс»*, *продовольственный магазин «Сокол»*, *магазин косметики и парфюмерии «Лотос»*.

Мотивация обращения к номинациям, в состав которых входят названия хищных животных и птиц, проста: хищник — добытчик, который никогда не останется без еды.

Названия цветов призваны вызывать приятные ассоциации, которые переносятся на товар. Так, лотос — таинственный цветок, имеющий сакральный смысл в разных культурах, символизирующий чистоту, женский принцип, что так или иначе соотносится с понятием «изысканность» и вполне подходит для названия магазина, специализирующегося на продаже косметики и парфюмерии преимущественно для женщин;

1) особую группу составляют эргоурбонимы, в состав которых входят **дифференциаторы — иноязычные слова, записанные на языке-источнике:** *магазин спортивных товаров «Eurosport»*, *магазин тренажеров и спортивного инвентаря «Tandem»*, *магазин спортивных товаров, тренажеров «Sport line»*, *магазин спортивной одежды и обуви «Adidas»*, *магазин спортивной одежды и обуви для танцев «City dance»*, *бутик спортивной одежды и обуви «Homme Sport»*, *магазин бытовой техники «Optimo.kz»*, *продовольственный магазин «Коркем»* («красота, красивый вид» — в переводе с казахского), *магазин продуктов «Керемет»*, *продовольственный магазин «Ак булак»* (с казахского — «прозрачный родник»). Магазин так назван потому, что недалеко от места имеется родник), *магазин «Төрт көл»* (с казахского — «четыре озера», название мотивировано тем, что много лет назад рядом находились четыре озера).

В подавляющем большинстве это дань моде на все англо-американское (влияние глобализации), в другом случае — утверждение национального колорита в городском пространстве. Отношение горожан к этим эргоурбонимам разное: если казахские названия понятны большинству населения и вызывают у него «нужные» ассоциации, то слова на английском языке положительно воспринимаются в основном молодежью, которая в большей степени ориентирована на западную культуру. Старшее поколение (люди в возрасте «за 50») плохо ориентируются в иноязычной лексике, а потому такие названия не запоминают, вместо них используют близлежащие ориентиры.

С точки зрения грамматики в качестве дифференциаторов эргоурбонимов из нашей картотеки используются прежде всего существительные: собственные и нарицательные, конкретные и абстрактные («Алтай», «Марина», «Алем», «Мечта», «Сокол» и мн. др.); субстантивированные прилагательные («Добрый», «Красный»); именные словосочетания («Цифровой Мир», «Три самурая»).

В условиях паритетного сосуществования в сфере официального общения языков — казахского в статусе государственного и русского как официального языка межнационального общения — идентификаторы и квалификаторы эргоурбонимов присутствуют на вывеске на двух языках, дифференциатор как имя собственное — на языке-источнике (*продуктовый магазин «Жанна» — «Жанна» азық-түлік дүкені; торговый город «Таир» — «Таир» сауда қаласы; торговый дом «Алем» — «Әлем» сауда үйі* и др.).

Итак, анализ структуры названий торговых объектов города Караганды, мотивов их выбора подтверждает, на наш взгляд, мысль о том, что изучение языка в живом употреблении становится бога-

тым источником разнообразных сведений о разных сторонах жизни общества. Научить студентов проследить эту связь на подобном и ином материале, уметь описать полученную информацию, опираясь на изученные языковые дисциплины, – основная задача лингвистической учебной практики на филологическом факультете.

Список литературы

- 1 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. — М.: Наука, 1988.
- 2 Козлов Р.И. Эргоурбонимы как новый разряд городской ономастики: дис. ... канд. филол. наук. — Екатеринбург, 2000.
- 3 Просвирнина И.С. Особенности семантики русских составных топонимов // Изв. Урал. гос. ун-та. — 2001. — № 20. — С. 34.
- 4 Википедия. — [ЭР]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Торговый_центр

Т.В. Фурсанова

Қарағанды қаласы тілі зерттелуінің мәселелері

Мақалада Қарағанды қаласының тіліне байланысты кейбір бакылаулар қарастырылды. Зерттеудің нысаны ретінде эргоурбонимдер алынды – қаладағы коммерциялық орындардың атаулары, оның ішінде Қарағанды қаласының нысандары – филология факультетінің ІІ-курс студенттері 2015–2016 оқу жылы лингвистикалық тәжірибе кезінде жинастырған. Зерттеушінің мақсаты эргонимдердің құрамдық бөлшегінің талдауы арқылы тек қана номинацияның ерекшелігін бермей, қала өміріндегі әлеуметтік, экономикалық қырларын көрсету болып табылады.

T.V. Fursanova

On the issue of learning the language of the city of Karaganda

The article attempts to synthesize some observations over the life of the language in urban space Karaganda. Subject to copyright research served as the ergourbonimy-localized names of commercial enterprises, namely retail buildings of Karaganda, extracted from the catalogues compiled second-year students of Philological Faculty during the linguistic practices of the past academic year. On the thoughts of the author, analysis of the components of the lexical structure of a ergourbonimov: an identifier, qualifier differentiator provides information not only about the specifics of modern process nomination item objects, but also on social and economic aspects of the life of the city.

References

- 1 Podolskaya N.V. *Dictionary Russian onomastic terminology*, Moscow: Nauka, 1988.
- 2 Kozlov R.I. *Ergourbonimy as a new category of urban onomastics*: dis. ... cand. philol. sciences, Ekaterinburg, 2000.
- 3 Prosvirnina I.S. *Proceedings of the Ural State University*, 2001, 20, p. 34.
- 4 *Wikipedia*, [ER]. Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/Torgovy_center

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ METHODS OF TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

UDC 378.147:81'243

N.A. Ustelimova, G.M. Zhussupova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana
(E-mail: natust_dezember@mail.ru)*

Formation of creative personality at classes of foreign language

Educational system in Kazakhstan aims to prepare university graduates for full-fledged participation in the society's life. The main conditions for personal and professional self-realization of a graduate student are competence, mobility, flexibility and pro-activeness. Foreign language as a study subject is a platform facilitating the process of knowledge accumulation and development of creative skills, which allow the student to make a conscious choice, discover new horizons and transfer the acquired knowledge into different contexts, when resolving nonstandard and demanding tasks and problems.

Key words: creative personality, foreign language, higher education, unconventional educational techniques, psychological test.

Lately the question of formation of creative abilities of personality in the system of professional education is often touched upon. All this is connected with demands of employers. Preference is given to active, initiative, sociable, responsible, purposeful young people. For this purpose it is necessary one should train and educate creative personality, who has productive thinking for implementation of various ingenious, outrageous, creative ideas, starting from university [1; 18; 2; 35-46; 3; 25].

Foreign language as an academic subject serves as basis for formation of creative person. Formed types of speech activity allow to use foreign language to improve knowledge and broaden one's outlook. The process of knowledge accumulating encourages formation of creative abilities, which appear during independent choice, discovering something new, implementation of knowledge in different situations, at solving ingenious and outrageous tasks.

In contemporary teaching foreign languages development of creative abilities of learners has become one of the tasks of communicative education. Firstly, the term 'creativity' appeared at the end of the 50s in western psychology. It meant individual's ability to create new concepts and form new skills [1; 25].

The concept of creativity as universal cognitive and creative ability, has become popular after J.P. Guilford's works were released (1982). The basis for this concept was cubic-shaped model of intelligence structure: X materials and X results - SOI (structure of the intellect). In these works he pointed at basic difference between two types of thinking operations: convergence and divergence [4; 48-59].

E.P. Torrance continued his research and developed his own programme of the development of learners' creative abilities. It included several stages. The first – he developed convergent thinking according to J.P. Guilford, the second one – divergent thinking. He made a great contribution to giving full definition to the concept 'creativity'. Under the term 'creativity' he understood individual's ability of outrageous, creative thinking, sensibility of individual to the problems and searching for their solution, ability of flexible thinking and promoting new ideas; sensibility to disharmony of existing knowledge' [5; 93].

Creativity is interpreted by scientists from different positions as: personality's ability (E. Torrens [5; 60-65], J. Guilford [4; 80-83], D.V. Chernilevskiy [6; 23-27], D.B. Bogoyavlenskaya [7; 71-82], V.N. Druzhinin [8; 27-31] and others; trait of character (K. Tolyar [8; 99-126], A. Maslow [9; 25-30], D. Rogers [10; 32-34],

E. Fromm [11; 10-20]); display of giftedness (A.M. Matyushkin [12; 67-80], V.D. Shadrikov [13; 50-60]); creative activity (A.V. Khutorskoy [14; 23-28]) etc.

Specialists of both neighboring countries and beyond have made great contribution to the development of methods of teaching foreign languages, directed to the development of creative abilities at learners (I.L.Bim [15; 44-50], E.I.Passov [16; 56-67] «Communicative approach in teaching foreign language», E.S.Polat «Method of projects» [17; 20-30], Schuster K. [18; 28-30], Peter Thiesen [19; 30-35] «Game technology»etc.).

During defining qualities and features of students' creativity there has been used the list of the most important evidences (elements), which unite complex of some thinking and personal properties, encouraging demonstration of creativity (originality, heuristicity, imagination, activity, concentration, accuracy, sensibility), which are included into professionally important qualities:

1. Originality – individuality, uniqueness in creation of images, involving associative phenomena, situations, images, unusualness of combination of existing evidences and phenomena.
2. Heuristicity – creative search for making images, phenomena; absence of image repetitions, ability to catch details and transfer them into complicated structure.
3. Imagination – degree of diversion from reality, creating and combination of different unreal objects, phenomena, involving elements of exaggeration and understatement.
4. Activity – freedom in manifestation of associative images, objects, phenomena, freedom of interpretative operations of thinking, broad imagery.
5. Concentration – ability to interpret imaginative information, identify the main, think globally; neglecting details, ability to perceive an object on the whole.
6. Accuracy – accuracy, vividness of imaginative characteristics, precision of reproduction of objects and phenomena.
7. Sensibility – delicacy; ability to appreciate the content of subject, phenomenon; prediction, anticipation of future subject, phenomenon, empathy, showing one's attitude to subjects and phenomena [20; 35].

Correctional programme on development and formation of creative abilities at students is based on conducting practice classes of foreign language with the help of nontraditional forms and building on it the whole educational process. Such classes help to reach different methodical, pedagogical and psychological aims; objective assessment of knowledge, skills and abilities of learners' on definite theme; providing business atmosphere, development of creative thinking, encouraging serious attitude of students to classes; minimum participation of a teacher during classes, substantial mastering new knowledge, increasing motivation to learning foreign language.

Nontraditional forms of teaching, development and education of a learner is class-project, class-performance, class-fest, video-class, online-class, class-exhibition, class-interview, role-playing game, class-game, music class and other forms of classes.

Class-project. Method of projects is directed to the development of active independent thinking of a learner and formation of abilities to remember, reproduce knowledge and apply it in practice. Project method is peculiar with tasks, which are carried out in group, and activity is considered to be creative and oriented to personality of a learner. During selection of a theme of project a teacher is guided by interests and needs of students, their possibilities and personal significance of future work, practical significance of work on the project. The conducted project can be presented in the form of article, recommendation, album, exhibition etc. There are various forms of project presentation: report, conference, contest, fest, performance. The main result of the project is updating of existing knowledge and acquiring new one, and its creative use in every day life. Themes of projects are connected with syllabus themes. Nowadays academic process in foreign language is built on module project work, that is why each module should be ended with project work.

Class-excursion. Presently when connections between different countries and nations are becoming broader, getting acquainted with culture of a foreign country is considered to be necessary at classes of foreign language. With the development of academic exchange, widening of educational borders, learners will get an opportunity to go abroad, as well as receiving foreign guests at university and at home. In these cases a student must be able to conduct an excursion around a city, tell to foreign guests about culture of their own country, traditions and customs. Classes-excursions are a good possibility to make real situations. In the process of such classes students make a plan of an excursion with visiting interesting and important city places being a guide, make presentations, which show beauty of a native region, therefore, developing cognitive needs of students with the help of nontraditional class.

Excursion classes are better to deliver at concluding stage of linguistic and cultural studies paragraph. Topics of excursion classes: 'Excursion around country', 'Excursion around city', 'In the museum', 'Beauty of native region', 'My native city', 'My Motherland', 'Traditions and customs of my nation' etc.

Class-performance. Efficient and productive form of teaching is class –performance. Using foreign and native fiction books at classes of foreign language improves pronunciation skills of learners, provides communicative, cognitive and aesthetic motivation. Preparation of performance is creative work, which forms communicative skills of learners and showing up their individual creative abilities. Using this type of class helps to kickstart thinking and speech activity, develop interest of students to literature, creative work. Students who study the Russian language and literature made performance from famous national works.

Class-interview. The most reliable evidence of language mastering is ability to conduct a talk on a definite topic. In this case class-interview serves as assessment of the given type of speech activity, which is kind of dialogue, exchange of information. Preparation and delivery of a class of a such type stimulate students to further studying foreign language, enable improving and systematization of knowledge, formation of creative abilities. An ability to be involved into dialogue, intrigue a dialogue partner. Classes-interview are usually conducted in the forms of brain-ring, talk-show, survey. Also foreign guests are invited to the class.

Music classes. Music in the classroom creates a favorable psychological climate, reduces psychological stress, and increases emotional tone. Music helps relieve fatigue, rehabilitate, elevates mood. Singing in foreign language classes can solve the whole complex of pedagogical problems:

- Development of articulation apparatus. Singing of onomatopoeic tunes, folk songs of the country of studied language helps to practice breathing in unpronounceable sounds and sound combinations, unusual for Russian and Kazakh-language students.
- Enrichment of vocabulary, active learning of foreign vocabulary, the development of long-term memory.
- Improving the skills of foreign language pronunciation.

We have observed that when using songs, grammatical constructions, which in the traditional explanation and consolidation often cause difficulties, are better absorbed. In songs, already familiar vocabulary is found in the new contextual environment that helps to activate it. The songs often contain personal names, geographical name of the country of studied language, poetic words. It promotes the development of the students' feel for a language.

Classes outside of classroom. An effective technique in the formation of creative abilities of students in the foreign language classes is to conduct activities in an unusual situation for students. We practiced conducting classes in museums of our university, in museums of the city, in schools, at trade shows, in the park, in the countryside. These classes are not the rule, and rather exception to the rule. In addition, an unusual atmosphere allows loosen up, inspires and dispose to creative work and activity in the class.

Class - holiday. These classes are confined to the national and state holidays of the country and the country of studied language. On the one hand, they contribute to the formation of pride and respect for the culture, traditions and customs of their country, on the other hand introduce to the realities of the country of studied language. A creative approach to the design of the lesson and its unusual organization is a prerequisite for the formation and development of creative abilities of students.

Video class. Online classes held in the form of a videoconference with colleagues from foreign universities. Such classes aim to provide students with an opportunity to communicate with native speakers, strengthen communication skills, increase motivation, creativity in solving non-standard tasks, proposed by foreign teachers.

*Classes, which conducted in the form of a **business game**,* intensify the business lexicon. Interesting work situations set the tone for the possibility of realization of creative abilities. The situation close to reality motivate students to actively use existing knowledge, learn from each other, and thus solve the problem. Classes with game elements develop logical thinking, develop critical thinking and ingenuity.

Class «Education by stations». Among the modern pedagogical technologies used in the preparation of personality-oriented and creative lessons, special attention should be given to *station training method*. Station training method is particularly effective in the preparation and conduct of classes to consolidate the material, practical classes, as well as classes to control over mastering a new theme.

Classes by the Station training method divided into three phases:

- 1) preparatory;
- 2) procedural;
- 3) reflective.

The preparatory phase is the longest, and time consuming for teachers, where the choice of the theme is determined by the purpose of the activity. Teacher thinks over the number of stations, the number of which depends on the complexity, the volume of tasks and the time for their performance.

The station in the class - it is a certain place in the classroom (usually a separate table with a plate indicating station number and station name), where the student or group of students can perform a task of this station. The most successful is an option when the size of the classroom allows arranging the tables so that the students, moving from table to table, i.e. from station to station, could perform different tasks.

An important point in the preparatory phase - is to develop a roadmap for students. Route map - a list with station numbers and station names, with fields for answers on each station.

Much attention should be paid to the preparation of didactic material, which should be interesting and feasible to perform in the allotted time.

Procedural phase – is a class itself, where students perform tasks by moving from one station to another. Since language is a means of communication, so the teacher must provide a station at which students must demonstrate their language skills, for example, create a dialogue with fellow students or to speak on a particular subject. In this case, teacher stays at the station as a listener. The teacher can included a station in the class, where he is a student's partner for class activities, his companion. At this station the teacher has the opportunity to work individually with students or a small group of students, identify the language level of the students, analyze the errors in the speech of students, carry out the correction of these errors, at this station he puts points in the roadmap obtained by students during the interview.

The teacher cannot forget about relaxation station at which the task will be easy, the student will perform this task without much effort, and the result will inspire confidence in the possibility of success for each student. Relaxation station may not contain a learning task at all, for which the student should get some points. At this station, teacher can put the task, by doing that the student receives just some small reward or prize. For example, the need to make up a word of the offered cards with German letters, and that word will denote the name of the prize for the student; the prize is in the box on the teacher's desk. Showing word made up to the teacher, the student receives a guessed prize.

Procedural phase can last for the whole or part of the class. It depends on the number of stations and the difficulty of tasks proposed by the teacher.

Reflective phase involves self-control and self-esteem. Students receive lists of keys to the tasks that they carried out at the stations. They check their answers and record earned points to the route sheet. The teacher analyzes the typical errors of students, conduct remedial work.

Station training method is almost universal in use, i.e., it can be used in the teaching of any subject. Furthermore, this method has been used successfully used in extracurricular work for subject contests, competitions, distance travel and other forms of extracurricular activities of the teacher.

Above listed classes were included in the syllabus and conducted during the first year of study. According to the results of examinations, it was found that students' level of foreign language improved, there was a desire to engage in self-improvement of language, and the knowledge gained is actively used in other classes.

According to test results, organized on the model of the test of E. Torrence (adapted version) and the Rorschach «spot test» [21; 35-38], the students' answers indicated that the perception is characterized by a wide imagery associations, greater freedom of occurrence of interpretations, reflecting the accumulation of knowledge and experience information. Interpretation is characterized by a greater adequacy, reliability, freedom of fantasy imagination. In describing the "spots", students used stories and images of art (literature, painting), the answers had descriptive and narrative character in the form of a short story. Analysis of answers showed a lack of medium and low-level creative elements such as the activity, concentration, clarity.

Thus, the introduction to the educational process of creative classes in a foreign language, which is based on the principles of focus, consistency and persistence, and appropriate to the language level of the students, have a positive effect on the development of creative abilities of students.

References

- 1 Асмолов А.Г. Историко-эволюционный подход в психологии личности: автореф. дис. ... д-ра. психол. наук. — М., 1996. — 25 с.
- 2 Дорфман Л.Я. Дивергентное мышление и дивергентная индивидуальность: Ресурсы креативности // Ежегодник РПО. — Вып.1. — Т.8. — 2002. — С. 35–46.
- 3 Дружинин В. Н. Психология общих способностей. — СПб.: Питер, 2002. — С. 199.
- 4 Guilford J.P. Cognitive Psychology's Ambiguities: Some Suggested Remedies // Psychological Review. — 89. — 1982. — P. 80–85.
- 5 Torrance E. P. Teaching creative and gifted learners // Handbook of research on teaching // Wittrock M.C. (ed). — N.Y., 1986. — 124 p.
- 6 Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе: учеб.пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 437 с.
- 7 Богоявленская Д.Б. Психолого-философский анализ творчества. Междисциплинарный подход к исследованию научного творчества. — М.: Наука, 1990. — 320 с.
- 8 T aylor C.W. Various approaches to and define creativity // R.Sternberg, T.Tardif (eds.). The nature of creativity. Cambridge. Cambridge Press. — 1988. — 250 p.
- 9 Маслоу А.Ф. Самоактуализирующаяся личность. — М.: Просвещение, 1968. — 325 с.
- 10 Роджерс Д.Д. Творчество как усилие // Вопросы психологии. — 1990. — № 1. — С. 32–34.
- 11 Фромм Э. Иметь или быть? — М.: Прогресс, 1986. — 238 с.
- 12 Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. — М.: Педагогика, 1972. — 120 с.
- 13 Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: учеб. пособие. — 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Логос, 1996. — 320 с.
- 14 Хуторский А.В. Современная дидактика: учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2001. — 544 с.
- 15 Бим И.Л. Немецкий язык. Концепция, программа: базовый курс. — М.: Новая шк., 1995. — 35 с.
- 16 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.
- 17 Полат Е.С. Метод проекта на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. — 2000. — № 2, 3.
- 18 Schuster K. Das personalkreative Schreiben im Deutschunterricht: Theorie und Praxis // von Karl Schuster. — 3 Auflage. — Baltmannswieler: Scheider. — Verlag Hohengehren, 1999. — 215 s.
- 19 Peter Thiesen. Kreatives Spiel mit Kindern, Jugendlichen und Erwachsenen. — 5 Auflage. Bildungsverlag Eins, Troisdorf. — 2007. — 230 s.
- 20 Лисовская В.А. Формирование творческого потенциала личности воспитателя в педвузе: автореф. канд. дис. ... пед. наук. — Киев, 1984. — 174 с.
- 21 Белый Б.И. Тест Роршаха: практика и теория // Под ред. Л.Н. Собчик. — СПб.: Дорваль, 1992. — 200 с.

Н.А. Устелимова, Г.М. Жусупова

Шет тілі сабақтарында шығармашылық тұлғаның қалыптасуы

Мақалада шетел тілін оқытудың тілдік емес мамандық студенттерінің шығармашылық қабілетін дамытуға әсер ету ерекшеліктері қарастырылды. Тілдік емес мамандық студенттерінің креативтілік деңгейін анықтау мен оны дамыту бойынша түзету бағдарламасын эксперименталды-диагностикалық зерттеуге ерекше назар аударылды.

Н.А. Устелимова, Г.М. Жусупова

Формирование творческой личности на уроках иностранного языка

В статье рассмотрены особенности влияния изучения иностранного языка на развитие креативности студентов неязыковых специальностей. Особое внимание уделено экспериментально-диагностическому исследованию по выявлению уровня креативности студентов и разработке коррекционной программы по развитию креативности.

References

- 1 Asmolov A. G. *Historical and evolutionary approach in psychology of personality*: abstract dis. ... dr. psihol. sciences, Moscow, 1996, 25 p.
- 2 Dorfman L.Ya. *Yearbook of the RPO*, 1, 8, 2002, p. 35–46.

- 3 Druzhinin V.N. *Psychology of general abilities*, Saint Petersburg: Peter, 2002, 199 p.
- 4 Guilford J.P. *Psychological Review*, 89 (1982), p. 80–85.
- 5 Torrance E. P. *Witrock M.C. (ed.), N.Y.*, 1986, 124 p.
- 6 Chernilevskiy D.V. *Didactic technologies in the higher school: studies. the manual for high schools*, Moscow: UNITI-DANA, 2002, 437 p.
- 7 Bogoyavlenskaya D.B. *Psychological and philosophical analysis of creativity / An interdisciplinary approach to the study of scientific creativity*, Moscow: Nauka, 1990, 320 p.
- 8 Taylor C.W. R. Sternberg, T.Tardif (eds.), *The nature of creativity*, Cambridge: Cambr. Press, 1988, 250 p.
- 9 Maslow A.F. *Selfactualization personality*, Moscow: Prosveshchenie, 1968, 325 p.
- 10 Rogers D. *Questions of psychology*, 1990, 1, p. 32–34.
- 11 Fromm E. *To have or to be?*, Moscow: Progress, 1986, 238 p.
- 12 Matyushkin A.M. *Problem situations in thinking and learning*, Moscow: Pedagogika, 1972, 120 p.
- 13 Shadrikov V.D. *Psychology of activity and abilities of the person: textbook*. 2 ed., Moscow: Logos, 1996, 320 p.
- 14 Khutorskiy A.V. *Modern didactics: textbook. for universities*, Saint Petersburg: Peter, 2001, 544 p.
- 15 Bim I.L. *The German language, Concept, program: a basic course*, Moscow: Novaya shkola, 1995, 35 p.
- 16 Passov E.I. *Communicative method of teaching foreign language speaking*, Moscow: Prosveshchenie, 1985, 208 p.
- 17 Polat E.S. *Foreign languages at school*, 2000, 2, 3.
- 18 Schuster K. *Das personalkreative Schreiben im Deutschunterricht: theorie und Praxis // von Karl Schuster*, 3 Auflage, Baltmannswieler: Scheider, Verlag Hohengehren, 1999, 215 s.
- 19 Peter Thiesen. *Kreatives Spiel mit Kindern, Jugendlichen und Erwachsenen/ 5, Auflage*, Bildungsverlag Eins, Troisdorf, 2007, 230 s.
- 20 Lisovskaya V.A. *Formation of creative potential of personality of a teacher in pedagogical higher school* abstract dis. ... cand. ped. sciences, Kiev, 1984, 174 p.
- 21 Belyi B.I. *Rorschach Test: practice and theory /ed. by L.N. Sobchik*, Saint Petersburg: Dorval, 1992, 200 p.

G.A. Masakova¹, B.M. Aytbayeva², A.M. Maulenova²

¹*Humboldt University, Berlin, Germany;*

²*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: maulenova1977@mail.ru)*

The modern requirements to the teacher bilingual

In article bilingualism problems, cross-cultural competence, consequences of bilingual education, a language situation of Kazakhstan are considered. And also to consider applied relevance of a bilingualism and its role in a teaching technique. Bilingualism – the waste product of community designed to satisfy the needs of the multilingual population for communication with each other. Regarding the true compliance of languages which has developed in the territory of the country in the 20 th century it is possible to claim that a preferable form of bilingual communication is the Kazakh-Russian bilingualism.

Key words: bilingual, bilingualism, polyazychiya, competence, cultural linguistics.

One of more intensively developing directions of modern linguistics is the sociolinguistics. In its limits the whole complex of scientific questions what display versatile nature of communications between the person, society and language is researched:

- the understanding of methodological and ontologic fundamentals of sociolinguistics is performed;
- questions of language policy and planning are considered, nuances of a status and structural construction in criteria of the latest language situation are described;
- difficulties of interaction and storage of languages in modern criteria of bilingualism are analyzed;
- the speech behavior and identity of forming of communicative competence of bilingv of various age groups is characterized;
- forming of public functions of the native language in criteria of the national-Russian bilingualism, etc. is described [1; 74].

As it was fixed, one of matters of principle of sociolinguistics is two-and multilingualism. The bilingualism and multilingualism are a presence and functioning within the 1st community (it is traditional – the countries) 2 or several languages. Bilingualism (bilingualism) – a harmonious artful design of function of own state language and language of international, international communication.

As writes in own work «Ethnocultural education» of Zh. Nauryzbay, «A bilingualism – the impartial necessity in multilingual community caused by needs of an individual in knowledge native and municipal (for Kazakhs officially of Russian applied in bodies of authority and management)».

Chasanoff B. H. considers: "For the personality her bilingualism is medicine of expression of the idea, knowledge of reality and the communication medium in multilingual society: at the same time main its constituting (native language) other is the corresponding component state, a component (the 2nd language) – means of knowledge of the persons representing multilingual nationalities and assimilation of cultural values of other people [2; 52].

About 70% of the population of Earth possess, in that or other degree, 2 or more languages, at the same time, it is more urgent for regions on which area people of various nationalities live. For Kazakhstan where there is the state Kazakh and official Russian languages, also multilingualism is still typical. As show statistical data, on the number of bilingv and even polilingv Kazakhstan advances other CIS countries. Despite it, at us it wasn't noticed and tension on the state and international soil and on a factor of imbalance of bilingualism isn't noted. The context of dynamic configurations of the last 2 decades in the former Soviet Union caused updating of the questions connected with change of a role of Russian. Its types of development are unreal to be explained without the basic characteristics determining viability of language as types and nature of a bilingualism, degree of a kodifitsirovannost of language, a ratio of languages in speech culture of bilingv.

Bilingualism – the waste product of community designed to satisfy the needs of the multilingual population for communication with each other. In case of determination of content of ethnolanguage actions during which the bilingualism was created, developed and worked, in particular, presence at any language of independent structure, secondly - execution by language of different social functions, thirdly – implementation (use) of language in speech behavior was considered, first.

The essence of a bilingualism consists of such components:

1) language, including all forms and methods of multipurpose development and interaction of demanded languages;

2) the personal, provided by sotsiogeny, biogenous, psychogenic and kulturogeny qualities (parameters) carriers of bilingualism;

3) the speech, including knowledge and use of 2 languages of different spheres and situations of activity [3; 71]. Distinction of the specified components of bilingualism brings closer to comprehension of 2 types of interrelations: in bilingualism, between him the components, and outside bilingualism, i.e. communication of bilingualism with the reasons of the extra language environment. Here it is about more filled detection of dependence of bilingualism on social and professional level of the contacting ethnic communities and native speakers. The dominating role in successful formation and functioning of bilingualism play, before only, bilinguals and their «speech products». Though the abstract definitions offered more demand the forthcoming development, all of them allow to approach comprehension of functioning of bilingualism as complete public phenomenon.

At ethnosociological approach to disclosure of problems of bilingualism and multilingualism the attempt to define more precisely not only only their components, however, and multipurpose thoroughness of approach becomes. The matter is that the desire observed in certain works to explain bilingualism in the main way as "a form of communication of the people" actually didn't promote elaboration of exact comprehension of essence, contents and multilateral public relevancy of bilingualism as spheres of his real functioning and the social importance were freely or involuntarily narrowed.

Language nuances of public actions of the present make only basic sense and sharpness and to be guided in them, it is correct to understand welfare and political sense it is impossible, without having a general idea of in what place when as well as at what criteria and situations, under the influence of what concrete reasons the bilingualism as an important component of ethnic and ethnosocial actions appeared and developed.

At the same time there is a problem of multilateral comparison of criteria of formation and development of bilingualism in the Russian society and in the CIS countries with the diverse facts of familiarizing of the population with other language during all eras: from primitiveness up to now. In the final account, all taken trial actions for representation of the place and a role of bilingualism in the history of people of the world represent only initial attempts to interrelation of bilingualism with history of society in general.

The matter is that in the definition «the external history» of language is covered basic influence in touch language (and before only speech) the facts and the phenomena with the external, extra language, extra speech phenomena [4; 72]. In a word, there is a need of preparatory definition of «language ecology» which as subsystems the following components enter:

1) an ethnodemographic basis, i.e. the population described on a sex, age, marital status and other demographic indicators;

2) the ethnosocial basis determined by public structure of ethnos and distribution of speech behavior in it depending on social and professional accessory;

3) the ethnocultural basis reflecting extent of cultural development, the human activity presented by all material and spiritual fruits;

4) network of institutions of language «service» which activity in that or other measure is connected with training of the population in language, conscious regulation of language in those basic spheres as school, publishing houses, mass media, the creative unions, universities and departments occupied with development of theoretical and practical problems of language;

5) the shots working «on language», «with language», «with assistance of language» or «for language»;

6) the national and language policy which is the state part, and through her - and a component of the public policy executed by the state [5; 51].

Though the given components don't clasp all system of ecology of language, they provide themselves basic methodological reference points.

Thanks to the offered approach, an object of an ethnosociological research of actions of bilingualism is defined as a research of folding and a variation of speech behavior of different groups of the population depending on multipurpose parameters from the components listed in ecology of language.

Among all-methodological problem aspects of bilingualism the main thing is the question of his communication with ethnic qualities of modern state actions. How the general distribution of other language corresponds to welfare development of the people? Distinction of 3 types of correlation seems basic:

1) bilingualism as one of the reasons of basic restriction of development of ethnic actions;

2) the bilingualism is means of acceleration of social progress of the Russian people as latest historical community;

3) the bilingualism is a result of historical interaction of ethnoses (ethnic communities). For the analysis of the national-Russian bilingualism it was required to study the significant, earlier not rather used material. It is possible to tell about rather new information basis by which development the central place was occupied, first, by the questions connected to election of characteristics of the most studied object, and secondly with the decision of methodical tasks on development of the system of indicators for determination and measurement of the phenomena of ethnolanguage life.

At the same time measurement of variables of speech behavior was, perhaps, more difficult both in methodological, and in the practical relation.

As well as in each other empirical sociological research, difficulty of an ethnosociological research of speech behavior concentrated in the following:

- a) in determination of qualitative composition of variables;
- b) in a polysemy of the phenomena of ethnolanguage life;
- c) in dynamic temper of manifestations of speech behavior, in particular and ethnolanguage actions in general;
- d) in probable (i.e. in aggressively not determined) the nature of speech behavior;
- e) in a multiple-factor conditionality of the phenomena of ethnolanguage life which are shown both in macro and in micro scale [6; 43].

At the present stage it is possible to call interaction of Russian and state languages – a subordinativny bilingualism – Russian-other nationalities

Certainly, non-equilibrium of 2 (and more) the sofunktsioniruyushchikh of languages is regularity. In би (weed) a lingvalny situation the way of development in subdominant language is reduced. Personal cognitive formation of language decreases in advantage of prepotent language. When saving basis ethnic components in consciousness the bilingual occurs language shift towards more prestigious language owing to superiorities (advantages) what extreme can give.

Structuring the latest societies within a Post-Soviet macrosystem, not a demand of state languages of the CIS as global explains presence of bilingv with problem language identification.

In criteria of the modern, very quickly changing world multilingualism (a multilingualism, polyglottism), quicker, a norm, than not a norm. More common form of a language situation in global scales is, naturally, the situation of bilingualism (bilingualism) caused by the fact that «it is already unreal to live «on the state apartments» – the world became very tight, migration amplified, merge of races and the people is intense, the world ecology is interdependent».

Together with that also the opposite process describing growth of ethnic consciousness is watched – desire to preserve and revive cultural and language originality was activated (as opposition of humanitarian culture with her enthusiasm to national peculiarities, the accruing world integration). Kazakhstan didn't begin an exception to be in search of a certain balance which takes place in aspiration of the people to own roots, including – to the native language. As it is clear, preservation of language – one of important criteria of existence of ethnoses.

The purposeful aspirations executed in this orientation in recent years despite of difficulties of impartial and subjective temper, report the results. That in particular essentially, at the existing morbidity of the process of realization of language policy, in Kazakhstan it is possible to apply the conciliatory option turned on prospect which promotes to avoid extremism in international policy, promotes restoration of Kazakh and return to his more than ten-million ethnoses.

Regarding the true compliance of languages which has developed in the territory of the country in the 20th century it is possible to claim that a preferable form of bilingual communication is the Kazakh-Russian bilingualism. The Kazakh-Russian bilingualism in Kazakhstan – almost universal phenomenon caused by the sociohistorical reasons.

This language paradox, being a consequence of global public experience, demands studying while it didn't become heritage of the past yet. For the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century is the phenomenon ordinary, but a regularity such that "what the phenomenon is more widespread in modern use, that not in less chances to get into some systematizing catalog of semantics".

The bilingualism is usually studied from positions of sociolinguistics, psycholinguistics, a lingvodidaktika. Numerous studying in these areas allow to allocate ways of overcoming different types of an interference, to settle problems of the lingvopedagogicheskoy, sotsiolingvisticheskoy, psycholinguistic direction (E. Haugen, U. Vaynraykh, R. Bell, R. Shternemann, L.V. Shcherba, F.P. Filin, E.M. Vereshchagin, M.M. Mikhaylov, H.K. Hanazarov, A.A. Zalevskaya, V.G. Kostomarov, A.M. Shakhnarovich, L.L. Ayupova,

A.P. Mayorov, M.M. Kopylenko, A.E. Karlinsky, B.H. Chasanoff, E.D. Suleymenova, S.T. Saina, etc.). According to the concept of cultural linguistics, «pledged in the gumboldtovsky program», language «actively participates in all important points of cultural creativity – Miro's development of representations, their fixation and the following judgment. It has the idea content expression form, the this found and stored spiritual content, and means of this judgment, as well as body of consciousness» [7; 37].

Language displays mentality, the method of vision of the world not similar to ideology of other people. Mentality in many respects remains not prorefleksirovanny and logically not revealed. These are not philosophical, scientific, esthetic systems, but that degree of public consciousness on which the thought isn't separated feelings, behavior, consciousness acceptances.

Mentality of the Kazakh-Russian bilingual, in the main thing, was created within the Soviet country and in many respects caused by regulations and stereotypes of the Soviet society. The general bilingualism in these criteria was characterized by the subsequent specifics. Russian, being state, began to fill actually all spheres of public life.

Kazakh (in the status of language of the radical population) received multipurpose qualification, serving the household sphere, fiction, publicistic and cultural life in the uzkonatsionalnykh a framework.

Present Kazakhstan which appeared as the fates decree in the Euroasian space endures global configurations what concerned practically each member of society. Of two cultures (The West and the East) led Skreshcheniye to emergence of specific cultural type, in communication with what experts speak about the birth of essentially new phenomenon - a bikultura which "in the widest plan is a substantial and semantic and structural and typological form of interaction of ethnic cultures of the East and ethnic culture of the West". In a bikultura, with characteristic of it a dvumirye, "the problem of unity, the center, an esthetic dominant", and ethnic self-identification emerges.

The innovative Kazakh civilization differs in domination of two trends – recovery of humanistic ethics, the spirituality crystallized in a subsoil of traditional culture and rapprochement with civilized countries of the world, entry into area of one information field. In this context those configurations what concern ethical assessment of the ethnocultural situation created in Post-Soviet Kazakhstan are very indicative.

Bee (weed) a lingvizm is on a global scale the ordinary phenomenon as process of assimilation of other (third) language not strongly differs from assimilation of the main language and is a component долею general human knowledge. A certain lack of basic distinctions between a bilingual and monolingvalny reche-proizvodstvo is explained to these. We can speak about existence of bilingualism after in what place people possess the second language in the level sufficient for communication and exchange of thoughts.

In case of a subordinativny bilingualism talking perceive the second language through a prism of native: judgements correspond to lexical units of the native language, and extreme – to units of other language.

In case of a koordinativny (pure) bilingualism 2 languages are absolutely independent, any suits own set of judgements, grammatical categories of 2 languages are still autonomous. The hybrid bilingualism in perfection assumes the single device of the analysis and synthesis of the speech, and the coexisting languages differ only at the level of surface structures.

The bilingualism quickly is traditional, i.e. bilinguals it is capable to apply the 2 nd language actively. The special option of bilingualism represents an inert (receptive) bilingualism – such knowledge of the second language when the individual understands it, however itself on it actually doesn't generate texts. For a «double-sided» passive bilingualism when any of communicants not only only uses own language, however and language of other thinks, the term «dualingvizm» is used from time to time. Such phenomenon faces on boundaries of distribution different more often (as a rule, similar) languages [8; 54].

Normal bilinguals possess at least one language in the filled volume. But cases when communication of an individual with carriers of his native language is restricted are probable, and a level of the communicative interaction with native speakers prevailing in language society it is low. In a similar situation adequate knowledge of the native language is lost, and the 2 nd language is mastered in limited limits. This phenomenon received the name a poluyazychiya. Lexical composition of both languages as it appeared it is represented limited, and the grammatical construction is simplified. Special forms a poluyazychiya are formed in criteria when the contacting languages – closely related.

Receive special relevance of difficulty of interaction of languages and cultures, language construction and a language policy, both at the level of the individual, and at the level of society which mnogoyazychnost by all means implies bilingualism and multilingualism.

In criteria - and multilingualism from time to time quite uncommon as it turned out two-, there was a question of the native language and in more general plan about ethnic consciousness. Not accidental this

problem is actively discussed now. It is necessary to mark that the problem of language and ethnic self-identification has not only the abstract, however and more applied relevance, for example, by preparation of questionnaires for carrying out transcription of the population.

Now great interest is given to a study of the general trends of the modern language life of Kazakhstan. Among them the following is main:

- a) revival of interest in state languages and to the state cultures;
- b) the aspiration to increase public functions of a state language in various spheres of communication.

Kazakh is researched in educational, local government offices, at the entities etc. Recently arise different (the Russian-Kazakh, Kazakh-Russian dictionaries: architectural and construction terminology, astronomical terminology, the dictionary for employees of economic bodies, forestry and landscape terminology, the dictionary of political, economic, legal definitions, agricultural determinations, the Russian-Kazakh-English subject and thematic dictionary and etc.).

But Russian in Kazakhstan keeps the information importance and communicative predistination and in the latest criteria when, in coordination with the legislation «About languages» the Republic of Kazakhstan, Kazakh acts as a state language.

At present there is a process of functional application of 3 languages. If earlier one language in all CIS worked, then now there is an implementation Kazakh as state, Russian as official, English – explained with globalization of economies and universal informatization, it also is dictated to us by modern reality.

Now we already speak about an initial step of development a trekhyazychiya.

In 3 languages we observe around:

- a) outdoor visual advertizing; it should be noted that here the English options actively enter not only only the Russian, however also in the Kazakh lexicon - boutique, a shop, a bachelor degree etc.;
- b) obligatory attributes: on labels, packagings in case of registration of products;
- c) use of 3 languages directly in education, medicine, culture, sports entertainments, transport, seal etc [9; 84]. The Akkulturationsionny type – extends on natural multilingual environment when political, economic and sociocultural prerequisites for «growing» of ethnic minorities into the dominating culture appear. Are registered as kinds of this type the forcing-out bilingualism which implies a research of all objects in other language (in language of the ethnic majority) with serial replacement of the native language and culture, and the kept bilingualism assuming studying by the second (official) language when preserving the native language and culture.

The isolating type - training of children from ethnic minorities, in the main thing, in the native language for the purpose of non-admission of their acculturation and this integration into society. According to a concept of modern linguistic experts, in case of the provided type of education it is about a segregation which has as physical (residential ghettos, special schools), psychological, and political (discrimination, racism) components.

Open type – better known type of bilingual education in modern European society. Its purposes - integration into the all-European and world place, cross-cultural communication and polycultural education.

Important element of polycultural education is bilingual training. The concept bilingual language education implies the interconnected and equivalent ownership of pupils of 2 languages (native and nonnative), assimilation native and nonnative, or foreign-language culture, forming of the pupil as bilingual and bikulturny (polycultural) personality and understanding to them own bilingual and bikulturny accessory.

The community which stepped in the third millennium "is doomed" to indispensable bilingualism and a multilingualism – life – in – the world as they act as the compensating system opening access to the following level of cultural and civilization development. The innovative linguistics faces inevitability of deeper and bigger research of a paradox of an art bilingualism. Its studying and a research covers in themselves that understanding which is necessary for the solution of linguistic and linguo-didactic tasks of the present and the near future.

References

- 1 Дружите И., Лихачева Р., Лука И. и др. Двухязычные дети. — М.: SFL, 2002. — 132 с.
- 2 Залевская А.А., Медведева И.Л. Психоллингвистика образовательного билингвизма. — Тверь: Изд-во Твер. гос. ун-та, 2002.
- 3 Алиев Р., Кэйжа Н. Билингвальное образование: теория и практика. — М.: Retorica A, 2005. — 384 с.
- 4 Аршавский В.В. Различия, которые объединяют нас. — Рига: Молотящий сарай, 2001. — 234 с.

- 5 Залевская А. А. Слово в словаре человека: психолингвистическое исследование. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990.
- 6 Бахтикиреева У.М. К вопросам о роли интеллектуала в современном обществе и функции артистического изображения в историческом процессе. На примере креативности Ч.Айтматова // ЭКСПЕРТ ALAN. — М.: Мир в Ваш дом, 2002. — Вып. 1 (10). — Ст. 5–23.
- 7 Бахтикиреева У.М. Жизнь в мире. К проблеме билингвизма в бывшем Советском Союзе // Messenger срочных прогнозов: Россия. Третье тысячелетие. Rodina. — М.: Напоминание, 2004. — № 10. — С. 148, 149.
- 8 Бахтикиреева У.М. Функции искусства словаря с национальным и культурным компонентом семантики в художественной прозе Чингиза Айтматова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М.: РУДН, 1995.
- 9 Вейнрейх У. Одноязычие и многоязычие // Иностранная лингвистика. — 1999. — Вып. 3. — С. 84.

Г.А. Масакова, Б.М. Айтбаева, А.М. Мауленова

Қос тілді меңгерген мұғалімге қойылатын қазіргі заманғы талаптар

Мақалада Қазақстандағы қос тілділік жағдай, қос тілділік білім беру салдары, Қазақстандағы тіл ахуалы, мәдениаралық құзыреттілік мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар оқыту әдістеріндегі оның рөлі және қос тілділіктің қолданбалы мәні зерттелді. Билингвизм (қос тілділік) — қоғамдастықтың өмір сүру өнімі, яғни адамдар өзара бір-бірімен тілдесудегі әр түрлі тілді халықтың мұқтаждығын қанағаттандыруға бағытталған.

Г.А. Масакова, Б.М. Айтбаева, А.М. Мауленова

Современные требования к преподавателю-билингву

В статье рассмотрены проблемы билингвизма как продукта жизнедеятельности сообщества, призванного удовлетворять потребности разноязычного народонаселения в общении друг с другом, межкультурная компетенция, последствия билингвального образования, языковая ситуация Казахстана. Показаны прикладное значение билингвизма и его роль в методике преподавания.

References

- 1 Druvite I., Likhacheva R., Lika I., et al. *Bilingual children*, Moscow: SFL, 2002, 132 p.
- 2 Zalevskaya A. A., Medvedeva I. L. *Psycholinguistic problems of educational bilingualism*, Tver: Publ. Tver State University, 2002.
- 3 Aliyev R., Kazhe N. *Bilingual education: Theory and practice*, Moscow: Retorica A, 2005, 384 p.
- 4 Arshavsky V.V. *Distinctions which unite us*, Riga: Molotyashhyi saray, 2001, 234 p.
- 5 Zalevskaya A. A. *The word in a lexicon of the person: psycholinguistic research*, Voronezh: Publ. Voronezh University, 1990.
- 6 Bakhtikireeva U. M. *EXPERT of ALAN*, Moscow: Mir v Vash dom, 2002, 1(10), articles 5–23.
- 7 Bakhtikireeva U. M. *Rodina*, 2004, 10, p. 148, 149.
- 8 Bakhtikireeva U. M. *Art functions of lexicon with a national and cultural component of semantics in art prose of Chinghiz Aitmatov*: abstract. ... cand. philol. sciences, Moscow: RUDN, 1995.
- 9 Vaynraykh U. *Foreign linguistic*, 3, 1999, p. 84.

M.A. Zhetpisbaeva, O.A. Syassina

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: zhetpisbaeva_m@mail.ru)*

The main aspects of the implementation of CLIL methodology in university education

The article discusses the integration of techniques of integrated education subject and language in the process of preparation of the competitive expert as one of the approaches to the implementation of multilingual education. Profiling teaching of foreign languages on the basis of subject-based learning will allow appeal to the communicative situation, typical for future professional growth. Characterized by features of the educational process based on the methodology of integrated teaching subject and language. Particular attention is given to ways of presenting new material, the selection of educational texts, allowing to combine the study of the subject content and the process of language acquisition, use separate strategies to support language learners. Determine the relevance of the problem of optimization and study the content of academic disciplines while integrating with a foreign language.

Key words: content and language integrated learning, multilingual education, communicative skills, the academic language skills, the selection of educational materials, the assessment, language support.

In accordance with the requirements of modern external environment one of the goals of higher education is to train professionals with skills confident foreign language communication in their professional field.

As is known, an effective way of language learning is the study of the content of any article in that language. L.S. Vygotsky emphasized that the basis of multilingualism should be put properly arranged system of language teaching, corresponding to the social situation of development. School and university system, language policy states can work together with common goals, and then the effect will be most successful. Without the development of academic language skills (listening, speaking, reading, writing and communication in a broad sense), there will be a quality held by each of the languages [1].

One of the most common approaches to multilingual education is an integrated subject and language teaching. D. Marsh (Finland) pointed out that in its essence this type of teaching is characterized such training situation where discipline or their individual sections are taught in a foreign language. An interesting and significant in this case was that achieved a two-fold purpose of the training: firstly, the study of the discipline itself, and secondly, this immersion in a foreign environment.

In determining the content of this method D. Marsh indicates that the subject-language integrated learning 'minor language is used as a tool for teaching non-language subject» [2]. Thus, a feature of this method is that it can be used in different educational contexts where knowledge of the language becomes a tool for studying the contents of the subject. This language is included in the courses, and the necessity of immersion to be able to discuss the subject of the material significantly increases the motivation of the use of language in the context of the subject.

When the subject of an integrated training and language classes should hold teachers with knowledge of the subject content as well as about the development of the non-native language, which will contribute to the development of basic communication skills and academic, that is, «Subject» of language skills.

In foreign practice, training a lot of attention is paid to the use of CLIL in the education process. Analysis of the literature shows that this technique is applied in developed European countries at all levels of education and has a positive publication. Unfortunately, in Kazakhstan's higher education, this technique is not actually used.

Why CLIL method has become one of the leaders in the field of education and training? To answer this question, let us consider in more detail the advantages and disadvantages of this technique, as well as the possibilities that are opened when the respective implementing CLIL in the learning process.

Foreign scientists found that in teaching using CLIL neurons students come in more excited because of stress (in a good way) of the situation, which is compounded because of the discipline of teaching in a foreign language. This gives rise to stronger connections between neurons, which leads to their plasticity. As a result critical thinking skills are being formed to adapt quickly to the new situation. Also, the formation of a more flexible mind, which constantly strives to learn and develop, contributing to readiness for intercultural interaction, rapid solution of various problems of language communication that arise in various situations [3].

As part of the CLIL approach implemented cognitive function of non-native language as improving the perception and understanding of the content of the subject under study: finding relationships, comparing, comparison, systematization, classification, study, etc. In addition, students grow responsible for the text reproduced in a foreign language, because the focus is primarily on the content, and then to feed form. Moreover, when learning a second language and develop discursive skills that contribute to their improvement and in their native language.

It should be emphasized the particular importance of the development of creative and critical thinking skills that are the driving forces in accelerating the learning process with the use of CLIL. Also do not forget that creative activities are often formed in the process of team work, which automatically requires the formation and these skills.

Thus, one of the main objectives of CLIL – is to support education and self-education of the student through the development of the content of the discipline, mastery of language and the development of academic skills. CLIL methodology could be effective when it is properly integrated into the process of preparation of the competitive expert.

Once in the situation of communication in a foreign language, students are unable to demonstrate their knowledge in professional and specialized areas. This is due to the fact that most of them, you must first understand the subject in their native language, then find the equivalents of words and semantic contents in a foreign thesaurus available to them, and only then begin to dialogue. Therefore profiling teaching of foreign languages on the basis of subject-based learning will allow appeal to the communicative situation, typical for future professional growth.

Integrated subject and language training in high school is a developing area of theoretical and practical studies, and established a unified concept of how the university should implement such training does not exist. Each university has its own specifics, according to which it takes a decision on the ways and methods of teaching students on the additional / non-native for their language. Consider the integrated education model object and the language in the system of higher education.

European research in the field of methodology of integrated education in high school subject and language are related primarily to the widespread use of English as the «dominant» language teaching in European universities. Based on the experience of subject teaching in secondary (in most cases, English) language can be divided into three models according to the description given by Professor D. Coyle [4].

Multi-language training. When integrated learning more than one language is used in different years of study and teaching of different subjects. Upon completion of training in this model, the student acquires expertise in multiple languages. This model is a prestigious form of education, which is designed to attract the most motivated and talented students from various countries.

Accessories / optional integrated subject and language training. Teaching runs parallel to the teaching of subjects, with emphasis on the development of knowledge and skills to ensure the mental processes of a higher order. Teaching is associated with special areas, language teachers are included in the structural units on the teaching professions, their role - external support in the training of specialists. Students in mastering professions acquire the ability to use language to work in their specialty.

Disciplines specialty to include language support. Specialty training programs are developed from the perspective of development and language skills. The training is conducted as a faculty of subject, and experts in the field of language teaching. Student, even with a poor knowledge of the language of instruction is supported throughout the entire learning process, which makes it possible to master a subject, and the language of its teaching. The model is suitable for teaching students with different linguistic and cultural backgrounds.

Model 1 is implemented only in the high schools of a certain specialization (ex., business and management), and models 2 and 3 are the most common.

In foreign language training should be based on the principles of mastering a second, foreign language and requires the application of appropriate techniques and methods. In this regard, we must examine the basic elements CLIL, denoted as 4 «C»:

Content. Disclosure of this element is designed to stimulate the process of knowledge development and the development of skills in the subject.

Communication - intercultural skills. It is necessary to teach the applied aspects of a foreign language to obtain actual knowledge in the professional field and society.

Cognition - the presence of creativity and smart thinking. Formation of requirement for constant development of intelligence and background knowledge for a better development of language and subject matter. This objective will help the job for analytical or critical reading and writing on the isolation of the main tasks, comparing, guess, finding relationships, and so on.

Culture - understanding of the characteristics, similarities and differences of individual cultures will help students more effectively socialize in a modern, multicultural space, a better understanding of their own culture and to encourage its preservation and development.

All this imposes on the new teacher professional duties - teaching lectures and seminars not only the subject of a specialty, but also language (by subject) - and requires good knowledge of the teacher necessary for this methodological knowledge and skills. Activities require the use of various forms of communication as a feed material and the organization of work, the selection of teaching material and the development of jobs for him. Do teachers working on CLIL methodology, should be formed certain qualifying features:

- developing a plan (goal setting, selection of material, the choice of learning strategies);
- a communication and academic language competence in both languages (L 1 and L 2);
- He knows the contents of the discipline taught in two languages (L 1 and L 2);
- develops teaching materials for subjects in two languages (L 1 and L 2);
- It has the skills of speech activity in a foreign language;
- It has knowledge assessment skills of non-native language;
- working as a team.

CLIL-teacher being a promoter of a foreign language, is responsible not only for their discipline, but also for the quality of foreign language communication, through which he teaches his discipline. How will competently carried out in a foreign language dialogue is as well-this foreign language students will learn.

CLIL methods involve careful selection of educational reading materials. Training materials must be designed not only for the study of a particular subject, but also to language learning - mastering lexical and grammatical units and structures, development of all types of speech activity. The teacher should consider the substantive content of the lesson, agree with the curriculum, carefully selected material. In selecting the material layouts are necessary to access a variety of resources to the proposed material could complement or contribute to a better understanding of the learned.

Teachers need to be knowledgeable and competent in the following activities:

- construction of a monologue;
- building dialogue (to interact);
- explanation;
- description;
- presentation;
- governance audience activity.

All of the above assumes possession of certain linguistic mechanisms that will bring his idea to students in a foreign language. This requires a certain level of language, linguistic, communicative and intercultural competence of a teacher (sometimes teachers have difficulty answering questions from students due to lack of proficiency in a foreign language).

In order to maintain and ensure the taught discipline is necessary to identify and clearly define epistemology (theory of knowledge), goals and methodology. Each discipline has its own epistemology, and it should not be lost due to lack of language skills. Speaking and writing associated language and subject matter, as we use language to learn discipline (subject), but we also say and write, to learn the language. It - a two-way process that helps to develop both subject content and the language itself.

For registration and development of the studied discipline of teaching and methodical material necessary identification, adaptation and interpretation of existing and generated knowledge.

It remains an open and controversial to date the question of the evaluation criteria of knowledge and skills. How should I evaluate the acquired knowledge: through a foreign language or a native What should be evaluated, language or content? What is the role of the teacher of a foreign language in this process?

In the first step the introduction of CLIL methodology should be a joint activity of the teacher and a subject-teacher of a foreign language. Proposed joint discussions and meetings once a week for one year. To do this, create a team of people who are not afraid to experiment, endeavor to develop and are not afraid of discovering something new and unknown to themselves.

Thus, an integrated subject and language learning is multi-focus:

- language learning in the classroom is supported by specialty;
- the development of the objective content of the discipline is maintained in the language classroom;
- integrates the disciplines;
- actively used cross-cutting themes;
- conducted a reflection of learning.

The introduction of CLIL must be carried out in accordance with the principles of private and common didactic and subject integrated learning and language. P. Mehisto identified key principles of integrated learning methods and language of the subject:

- mapping the level of proficiency in the language of instruction of students (level of language competence and individual student needs during training in a foreign language);
- determination of the level of existing knowledge on the subject (use of previously acquired knowledge and previous experience as a basis for constructing new knowledge and experience);
- identify students' attitudes to learning, their interest in the subject and motivation to study it (the cooperation of the teacher and the student, and to create a safe and stimulating learning environment);
- the ways in which, in the opinion of the teacher, he enjoys to overcome these difficulties (the principles of active learning in multiple focus training and the creation of a supportive environment);
- analysis of the use of teaching materials (the principle of authenticity, and the subject of integration and language);
- development and support of language skills of students as learning goals (linguistic scaffold), a differentiated approach according to the principle of linguistic excess of one-step level of complexity as compared to the existing level) [5].

Based on these principles, the teacher can make a self-examination of their teaching practice:

- Describe the group in terms of level of knowledge of the language of instruction.
- What difficulties did you encounter in daily classroom work (language proficiency, low motivation, etc.)?
- How to overcome these difficulties?
- How do you follow the principles of selecting and / or creating educational and visual material for work in the classroom?
- Do you set a goal - to provide support to the student voice?
- On the basis of the above principles should be guided by certain methodological rules in the implementation of an integrated subject teaching methods and language:
- Message targets lectures or practical training for students;
- the use of active methods in each classroom;
- Use visual aids;
- the use of authentic materials;
- language support learning;
- summarizing the lecture or seminar in accordance with the stated objectives;
- student reflection.

Some of these rules apply to the original provisions, learning the principles of any discipline in any language (as a non-native and native) and is common didactic character (for example, *the active principle*, *the visibility principle*) is recognized by modern Methodists mandatory components of the structure of any training session (*goal-setting*, *summing the outcome of* and *reflection*). Some of them can be considered private principles of integrated subject and language teaching (*the use of authentic materials*, *language support student*). The requirement of *authenticity of materials* is well known in the methodology of teaching foreign languages, but it is limited in its application to language proficiency.

Authentic materials are understood as oral and written texts, which are created by native speakers and are specially adapted for educational purposes.

It can be used completely authentic written text (laws and regulations, the articles published in the press and posted on the Internet) and partially authentic written text, ie text specially designed training manual to include these non-adapted original author of texts of educational, scientific and journalistic sources.

In the choice of teaching materials the teachers are guided by different principles. Some consciously prepared to work in the classroom parallel texts in the language of instruction and the mother tongue of the student and duplicating thus information. Those. actually work in the classroom with the authentic text in one language and transferable - on the other. Other selected to work in the classroom teaching texts (language learning), not observing, thus, the requirement imposed on the authenticity of materials (recall that understand spoken and written texts by native speakers and are not adapted to the learning objectives for authentic). Still others choose only authentic oral and written texts, using the variety of available resources.

The principle of the use of active learning methods requires [5; 29], that the student is more active than the teacher in communicating during the training, the student together with the teacher determines the learning outcomes that the student participates in the evaluation of how the learning outcomes are achieved. With active learning method is preferred pair and group work of students, the students are actively discussing the

content of the discipline, and jointly find answers to difficult questions. The teacher acts as a convener of the students, using questions that reveal the level of previous knowledge on the subject and check the understanding of the contents lecture / seminar and students to provide language support (language scaffold). The very language support is sometimes understood rather narrowly and actually reduced in most cases to semantization words and expressions, «switch» or conscious «non-diversion» language code. In such cases, teachers do not conduct targeted training language syntactic structures and do not provide the «elimination» is not individual words and new grammatical structures in spontaneous speech student. Obviously, without the help of language teachers with the task of teachers of special subjects can not cope.

As you know, there are many different ways to support language students in a foreign language, such as: partial support in their native language learners; explanation of new words and expressions through direct translation into the native language of students, reliance on visualization (sign language); the selection of linguistic and contextual synonyms, paraphrasing, use of lexical repetition, «echo» (repeating the language of instruction the student response), development of teaching materials adapted to students, etc. Some of them may be used in the learning process, regardless of the method of training (and in the monologue of the teacher, and inductive conversation, and in group work, etc.); the frequency and scope of their use of the teacher should ideally depend on the level of knowledge of students of language learning, the complexity of the material and the audience preparedness. Others can be used only during the active interaction of the teacher and the students (for example, «echo»).

Semantization words through the selection of synonyms and paraphrases - a convenient way to not only expand the student vocabulary, but also to strengthen and establish the famous words paradigmatic relationship between the new and the known unit in the memory of the student.

Active voice teacher and student interaction occurs during inductive conversation, in the course of and at the time of summing up the results of steam and / or group work of students. Teacher and student in this verbal interaction alternately reversed, then speaking as saying that as a listener. In the real world tiered ownership audience language of instruction selection range of speech strategies in the course of this interaction varied.

Replicas stimuli in a typical situation of active interaction

Strategy 1. The teacher uses replicas, incentives only language of instruction; addresses the same question, first incentive to students fluent in the language training at a high level, and then - students are not fully fluent in the language of study.

Strategy 2. The teacher uses replicas, incentives only language of instruction. From time to time the teacher is very selective (targeted) yields the job performing students translate into their native language words, phrases to those who are less successful in the subject.

Strategy 3. The teacher uses in the classroom mostly the language of instruction. Key (final) questions after class language learning duplicates the language (s) of students.

Replicas reaction in a typical situation of active interaction

Strategy 1. Teacher uses only the language of instruction. Students, completing quests and answering the teacher's questions, can use their native language; answers in their native language does not violate the logic of the conversation. Chatting in this case it is accompanied by a constant «switching» language code.

Strategy 2. The teacher uses in the classroom only the language of learning and does not prevent the use of their mother tongue student, however, necessarily translates to the native or «mixed» language of the student response to the language of instruction. This model of verbal behavior of the teacher does not create tension in the audience and does not lead to a conflict of partner training entities.

Strategy 3. If a student asks a question in their own language, the teacher responds to the student's language and then duplicates the response to the language of instruction.

Theoretically another possible strategy of verbal behavior of the teacher, when the teacher ignores the comments, answers and questions of the students made in their native language.

In teaching practice the vast majority of teachers (except teachers-philologists) is not correct or even simply ignore the errors in the speech of students (including the so-called communicative significant errors that prevent an understanding of the meaning of the speech).

Passive ownership majority of students learning the language they hardly included in a conversation in a second language and / or prefer to speak during the meeting in their own language. The most difficult situation is teaching in a mixed group: students have different levels - and sometimes very substantial - language competence, which leads to a different level of readiness to study a special subject. The absence or insuffi-

cient development of the students' general skills training at the University is a major obstacle to successful work in the classroom.

To overcome the difficulties of students engage in dialogue in a foreign language is recommended to use them only to the language of instruction (the teacher in the dialogue with the student is fundamentally not transferred to the student's native language to provoke the audience to work in a foreign language).

The researchers, based on the analysis of its teaching practice in a foreign language in Narva College of the University of Tartu offer the following strategy: academic staff agrees with the students about the rules of behavior and language support in the event of difficult situations with language understanding or an object: for example, when the students themselves act as assistants teacher and support their fellow students, or when the teacher does not correct speech errors, and enables students to identify themselves and explain them to the group, and so on. d. [6].

The transition to a simplified form of the language of the material is contrary to the method of integrated subject and language teaching

Thus, the teacher should base their activities on the basis of the preliminary analysis of readiness of students to perceive their subject content and language of teaching the subject. Depending on the level of language teaching and training of the subject the audience to choose methods of active and interactive teaching building on account of individual needs of the audience. It is necessary to emphasize the importance of students in the learning process of cooperation and collaboration.

Optimization study of the content of academic disciplines while integrating with a foreign language requires the following tasks:

- 1) training of teachers the basics of creating educational materials in accordance with the principles of integrated subject and language teaching;
- 2) study and analysis of the best international and domestic practices for planning activities, consistent with the principles of integrated subject and language teaching, and assessment of learning outcomes.

References

- 1 Виготский Л.С. К вопросу о многоязычии в детском возрасте: собр. соч.: в 6 т. — Т.3. Проблемы развития психики / Под ред. А.М.Матюшкина. — М.: Педагогика, 1983. — 368 с.
- 2 Marsh D. Content and Language Integrated Learning: The European Dimension. — Actions, Trends and Foresight Potential // D. Marsh. OUP. — 2002. — 204 p.
- 3 Bentley K. The TKT Course CLIL module // CUP. — 2010. — 124 p.
- 4 Coyle D. CLIL Content and Language Integrated Learning // CUP. — 2010.
- 5 Mehisto P., Frigols M.J., Marsh D. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. — Oxford: Macmillan Books for Teachers, 2008. — Vol. 208. — 240 p.
- 6 Бурдакова О., Джалалова А., Рауд А. Методика интегрированного обучения предмету и языку в учебном процессе Нарвского колледжа. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.narva.ut.ee>

М.А. Жетписбаева, О.А.Сяпина

CLIL әдістемесін жоғары білім беруге енгізудің негізгі қырлары

Мақалада көптілді білім беруді жүзеге асыру тәсілдерінің бірі ретінде бәсекелесуге қабілетті мамандарды дайындау үдерісіне пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдістемесін енгізу мәселесі қарастырылды. Пән мен тілді кіріктіріп оқыту негізінде шет тіліне үйретуді кәсіби бағыттау келешекте кәсіби дамудағы орын алатын типтік коммуникативтік жағдайларға сүйенуге мүмкіндік береді. Пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдістемесі негізінде ұйымдастырылатын оқу процесінің ерекшеліктері сипатталды. Оқу барысында пән мазмұны мен тілді меңгеруді қиыстыруға жағдай жасайтын жаңа материалды ұсыну мен оқу мәтіндерін таңдау әдістеріне және студенттерге тілдік қолдау көрсетудің кейбір стратегияларына ерекше назар аударылды. Оқу пәндерін шет тілімен кіріктіріп оқыту процесін оңтайландырудың өзекті міндеттері анықталды.

М.А. Жетписбаева, О.А. Сясина

Основные аспекты внедрения методики CLIL в вузовское образование

В статье рассмотрен вопрос о внедрении методики интегрированного обучения предмету и языку в процесс подготовки конкурентоспособного специалиста как один из подходов к реализации полиязычного образования. Профилизация преподавания иностранных языков на основе предметно-ориентированного обучения позволит обратиться к коммуникативным ситуациям, типичным для будущего профессионального роста. Охарактеризованы особенности учебного процесса на основе методики интегрированного обучения предмету и языку. Особое внимание уделено способам представления нового материала, отбору учебных текстов, позволяющих при изучении совмещать содержание предмета и процесс освоения языка, использования отдельных стратегий языковой поддержки обучающихся. Определены актуальные задачи оптимизации изучения содержания учебных дисциплин при интеграции с иностранным языком.

References

- 1 Vygotsky L.S. *On the issue of multilingualism in children: Collected Works*: 6, 3. Problems of development of the mind / Ed. A.M.Matyushkin, Moscow: Pedagogics, 1983, 368 p.
- 2 Marsh D. *OUP*, 2002, 204 p.
- 3 Bentley K. *CUP*, 2010, 124 p.
- 4 Coyle D. *CLIL Content and Language Integrated Learning* / D.Coyle, Ph.Hood, D.Marsh, CUP, 2010.
- 5 Mehisto P., Frigols M.J., Marsh D. *Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*, Oxford: Macmillian Books for Teachers, 2008, 208, 240 p.
- 6 Burdakova O., Jalalov A., Raud A. *Methods of integrated teaching subject and language in the educational process of the Narva College*, [ER]. Access mode: <http://www.narva.ut.ee>

M.A. Zhetpisbaeva, A.V. Chshegoleva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: zhetpisbaeva_m@mail.ru)*

The role of extracurricular work in a foreign language for creative self-development of students

The article studies the problem of students' creative skills development within extracurricular activity in a foreign language. The article analyzes the benefits of extracurricular activities and ways to improve students' motivation to learn a foreign language. This work pays special attention to the implementation of students' communicative activity principles as well as organizational and pedagogical conditions for the success of such extracurricular actions.

Key words: extracurricular work, creative skills, organization of extracurricular activities, increased motivation, independent activity.

Nowadays the main objective of professional education is the training of qualified, competitive specialists, capable of rapid decision-making, the independent creative and practical work, self-improvement and self-development. The most important component in the system of training the competitive expert is students' independent work, because it is a necessary condition for the formation of the need for self-organization, the ability to creatively solve professional problems, to the constant updating of their knowledge during their working life. All these aspects are a guarantee of efficiency of professional work of the future expert. But the solution to this problem is hardly possible by giving the student a certain amount of passive knowledge and skills.

The function of the teacher for achieving this goal is not to present students with the knowledge, but creation of the motivation and form a complex skill to teach themselves. The main aim of teachers is ability to direct students' self-dependence in their education that leads to automation of their cognitive activity.

A necessary condition for the transformation of the student in the subject, interested in transforming itself into a creative personality, is the increase of interest in the accumulation and constant enrichment of their knowledge, finding ways to overcome difficulties by making novelty items in process of performing of tasks.

It's very difficult to keep the students' motivation and to develop all the necessary skills in the study of language without the involvement of students' extracurricular work. The right organization of extracurricular work and motivation to carry out this work becomes an essential element for success.

At first, we consider the notion of «extracurricular work»:

- Working with the students outside the classroom schedule. It provides for participation in the evenings, meetings with interesting people, watching movies, performances, etc. It is significant reserve training and means to achieve the learning objectives [1].
- Complex of educational activities that provide purposefulness, consistency, systematic coordination of teachers with initiative and independence of students [2].

Based on these definitions we can make conclusion that extracurricular work is a complex activity aimed at training specialists, activation of creative skills of students and raise social qualities and the development of research work.

Extracurricular activity includes any activity of students, which not related to the curriculum, carried out in the educational establishment. There are a number of features that distinguish extracurricular work from training:

- 1) voluntary participation of students in a variety of extracurricular activities;
- 2) students choose kinds of extracurricular activities in accordance with their interests and the desire to acquire new knowledge;
- 3) there is no strict limitation in time, place and form of the event;
- 4) lack of evaluations and strict rules make extracurricular activities more than winning with training sessions;
- 5) control is exercised through concerts, competitions, festivals, forums, games, competitions, quizzes, etc.;
- 6) they allow students to be more independent, resourceful and creative;
- 7) the teacher is not a leader, but assistant in the organization of this type of work [3].

Extracurricular work carried out on the instructions of the teacher, but without his direct involvement. Planning the amount of time for this work is made by teacher. Preparation of extracurricular work is organized with the recommended types of activities, according to the working program of discipline. Extracurricular works with the obligatory course create the conditions for the organization of practical, educational and creative problem solving training. It extends the scope of the obtained skills. Extracurricular work accompanies the whole course of discipline, it helps to maintain and increase the interest of students to acquire new knowledge. The study of any topic can be continued in extracurricular educational activities that will contribute to:

- expand and deepen knowledge and skills in mastering foreign language communicative activities;
- increase the motivation of students to the study of the subject;
- creative interaction of students;
- the practical mastery of speech activity;
- an increase in the active vocabulary of students.

For the successful preparation and realization of extracurricular activities required the organization of the stages of students' creative activity:

- research stage, which includes the collection and study of the necessary information;
- the stage of development at which the display of information in the required form, consultation with the teacher and the necessary adjustments;
- the stage of design - the search for a method to present task;
- the stage of presentation of the finished task.

An important task of extracurricular work is the development of creative abilities of students. It is impossible to form an active and creative person without the development of creative abilities, and the ability to efficiently solve non-standard tasks.

It determines the importance and actuality of the issues connected with the development of extracurricular activities to the formation and development of creative abilities of students in high education. The extracurricular work has great opportunities to provide the needs and interests of each student, which can not be reached during the educational process.

Nowadays the modern teacher has a main problem - how to improve interest to the subject, to teach students to think independently, to solve any task using their creativity, and to identify causes of low student motivation to learn.

There are different ways to solve this problem:

1. It needs to modify different types of activities and teaching methods: explanatory and illustrative, partial search or research.

Using the partially-search method, the teacher organizes not the report or the presentation of new information, but the search for new knowledge through a variety of means. Students under the guidance of a teacher on their own reasoning, solve emerging cognitive tasks, create and solve problematic situations, analyze, compare, generalize, draw conclusions, with the result that they formed a lasting conscious knowledge.

The research method is interesting because the students with the help of teacher formulate the problem and find knowledge on their own, during research process of this problem by comparing the different answers. The teacher only controls the process problem solving tasks, while the learning process is accompanied by the increased interest, the knowledge gained different depth, efficacy.

2. It needs pay attention to age and level of students, because they have different training after secondary school.

3. It must not forget about student's abilities.

Thus, an active independent work of students is only possible if there is a serious and sustained motivation. The strongest motivating factor is preparation for further effective professional activity.

Consider internal factors that contribute to activation of independent work. Among them are the following:

1. The usefulness of the work.

If the student knows that the results of his work will be used in a lecture course in teaching aids, laboratory workshop in preparing publications or otherwise, to do with the performance of the task significantly changing for the better and the quality of work increases. It is important to mentally adjust the student, to show him how to perform the work.

2. Participation of students in creative activities. They can be involved in scientific research, experimental design and methodical work.

3. An important motivating factor is the intensive pedagogy.

It involves the introduction of active methods of learning process, especially the training game, which is based on innovation and organizational activity games. In these games there is a transition from unilateral to multilateral knowledge of private knowledge about the object, its styling with the release of major conflicts, and not just the purchase decision-making skills. The first step in this approach is business or situational forms of employment, including the use of computers.

4. Participation in competitions in academic disciplines and competitions of scientific research or applied research, etc.

5. Using the motivating factors of knowledge control (accumulative assessment, rating tests, non-standard examination procedures).

These factors under certain conditions can cause the desire to adversarial proceedings, which in itself is a strong motivating factor for student improvement.

6. Encouraging students for academic success and creative activities (scholarships, bonuses, incentive points) and sanctions for poor education.

For example, for the work handed over ahead of schedule, you can put down a higher assessment, and otherwise reduce it.

7. Individual tasks performed both in the classroom and outside it, constant updating it

8. The personality of teacher is one of motivational factors in an intensive academic work

The teacher can be an example for the student as a professional, as a creative person. The teacher can and should help the student to reach their creative potential, to determine its prospects for internal growth.

9. Motivation independent educational activity can be enhanced by using this form of organization of educational process as Cyclic training ("immersion method").

A variation of this type of training is to conduct several hours of practical training, covering several topics and courses aimed at addressing cross-cutting tasks.

Extracurricular work contributes to the development and maintenance of stable interest of students to a foreign language, the formation of their creative abilities. It mobilizes the attention and memory, develops a sense of responsibility, teamwork and teaches independence. This work offers a variety of tools that allow you to make foreign language learning more interesting and varied, to help students overcome the psychological barrier of communication, develop creative abilities, instill a sense of beauty and to get rid of boredom and tiredness at the lessons.

For efficient organization of extracurricular work in a foreign language is necessary to observe certain methodological principles. The basic principles of extracurricular activities are [4]:

1. The principle of communication training with life, which provides a close relationship between extracurricular activities and real-life conditions.

The implementation of this principle ensures the close connection extracurricular activities in a foreign language with the conditions of life and activity of students. It can be the organization of meetings with the people who use a foreign language in their professional activity or finding information about current events in the life of the countries of studied language, discussion of the news, have a vital character.

2. The principle of communicative activity of students, which is based on creating situations and conditions that approximate communication in a foreign language to communicate in natural conditions.

This principle is the ability to choose the affordable and the most interesting for the students activities and in extracurricular activities is provided by the selection of language and speech material, which represents the personal significance for the students, the creation of situations and conditions that approximate communication in a foreign language to communicate in natural conditions, the extensive use of visualization and technical training, providing the possibility of intellectual and emotional self-affirmation. Here a particularly important role is played by the ability of the teacher to create a student-significant for students of target setting, distribute the roles in the team, in time to see the success and encourage students to distribute the roles in such a way that each participant can show their strongest side, etc.

3. The principle of continuity of extracurricular work with the training sessions, consisting in direct communication content of the material and theme extracurricular activities.

4. The principle of combining collective, group and individual forms of work, facilitating the maximum efficiency of educational activity, provided the competent organization.

5. The principle of inter-subject relationship, realizing holding extracurricular foreign language activities in close relation with other objects.

6. The principle of examination of student's language level.

It is necessary both in the classroom and in extracurricular work of students to achieve the conscious application of their knowledge and skills. Understanding the content of material allows students to include it in the speech activity and thus formed their interest in a more in-depth study of a foreign language.

7. The principle of taking into account the age characteristics of students.

It determines the motives of interest in the activity itself; it is important to ensure a diverse, able to inspire students' communicative activity and try to arrange it so that the students felt the satisfaction of the results achieved. This may be a Practice and singing songs, dramatization of dialogues and stories, puppet theater and so on. D. Students interests of the broad, unstable and superficial, so dominated by activities such as role play, simulating real situations of communication, various competitions and contests, the use of works of literature and art. is also the most common type of activity can be called international friendship clubs, public organizations and associations.

8. The principle of inter-subject relationship in the preparation and conduct of extracurricular work in a foreign language.

Extracurricular work in a foreign language should be done not in isolation but in close relationship with other subjects. The use of interesting materials on the geography, history, literature, enriching extracurricular work, promotes interest in her students and the quality of its implementation.

If participation in extracurricular activities is voluntary, all these principles increase in the tens or hundreds of times educational effectiveness.

Extracurricular activities can be divided into two groups: language (the purpose of which is to identify the level of development of the material) and creativity (assuming the use of creativity and create your own final product).

The main aim of extracurricular work is the development of creativity of students. But the creativity realizes through two components in the educational process:

- professional self-development
- creative self-development.

Professional self-development is a self-improvement of their knowledge and skills to improve the efficiency of professional activity [5].

As for creative self-development, it is aimed at the formation and development in the subject of their creative abilities, and communication skills, which in future will help to determine and act in unexpected and contradictory conditions.

The result of creative self-development must be regarded as an independent activity of the person having developed independent thinking, able to reject stereotypes and standards, established values, and gives a unique final result.

In the educational institution the process development of creativity of the future specialist should be realized on such conditions by which the student will continuously aim at usage of their creative abilities. These conditions include:

- the use of various forms of extracurricular activities, which are based on the principle of activating students' creativity (creative activities, festivals, competitions, quizzes, etc);
- creation of problematic situations that are generalized abstract, a decision which is developed in the form of free choice of activities, means of activity, means of communication;
- orientation of the student on the final result of their operations, which improves both internal and external motivation for learning;
- the provision of educational support, allowing to coordinate the actions of students and increase their level of independence.

There are many basic kinds of extracurricular work in studying foreign languages [6]:

- Exercises aimed at the development of lexical and grammatical skills;
- Listen to audio content and implementation of the relevant tasks;
- View the video and perform the proposed tasks;
- Home reading and the reading of additional literature on sections of the textbook;
- Regular «live» meetings with native speakers;
- Conducting student research conferences, the university and intercollegiate competition;
- Chat online via Skype.

Designated principles and conditions provide a targeted, consistent, systematic and, at the same time versatile influence on personality development. As we move students from the course to a course is offered

to increase the creative component of extracurricular work of students. In the process of preparation for extracurricular work, particular attention is paid to the formation of the following professional competences: the expression of ideas in oral and written form; mastery of the technique of public speaking; ability to work in a team; the ability to project activities; the ability to quickly adapt to new situations; the ability to efficiently manage time (effective time management); ability to perform the work themselves.

Personal competences formed during extracurricular work include:

- the ability to develop their cognitive abilities;
- ownership of intellectual feelings in relation to the process of learning;
- possession of creative thinking; participate in cross-cultural communication;
- counter information manipulation and aggression;
- ability to make decisions in relation to the development of personal potential;
- the implementation of self-organization and self-management of personal development.

The special value of extracurricular work lies in the fact that it is an activity in which most fully manifest creative abilities of all students with different levels of knowledge of a foreign language. And it is developing and expanding forms of extracurricular work will create a situation of real communication and active use of foreign languages in real situations. It should also be emphasized that extracurricular activities can not only greatly enhance the intellectual, linguistic and communicative level of the students, but also solve the problems specific to this activity, such as:

1) the organization of free time of students for the purpose of common development, cultural, moral and aesthetic education;

2) disclosure of personal talent (vocal abilities, acting).

The basic idea of extracurricular work in that it is carried out by the students and for the students, their desires and interests are primary in choosing its theme and content. The very preparation of the event is an important step, as it contributes to the awakening of interest in, and communication of students with the teacher and with each other has a cognitive value, expanding the aesthetic perception and imparts flavor.

Implementation of extracurricular activities also provides a great opportunity for teachers to demonstrate their educational activity, creativity and the ability to organize students.

The content of extracurricular work is a very important aspect, since the students have the opportunity to learn more about the traditions and customs of the countries studied language, which are reflected in folk songs, dances, poems and games.

Time dictates new forms of work with students and on how well it is spent depends on the subject of the authority and prestige of studying.

Thus, we can draw the following conclusion: when properly prepared extracurricular activities can observe the effectiveness of the use of different active teaching methods and increasing the motivation to learn English. Students are not only important part of the stimulus measures and encouragements (prizes, gifts, points for participation), and active participation in social life (support for leading teachers, respect and recognition of fellow students). English language teacher acts as a facilitator, guiding students on achievement of certain peaks.

Extracurricular work raises the general level of foreign language, which is reflected in the course of compulsory education, developing students' communication skills and interpersonal skills, professional communication, promotes the formation of their moral principles, ideological and professional culture. Independent work of students in a foreign language in not language high school, being today one of the mandatory requirements for the organization of the educational process, is designed to promote the creative potential of the individual student and the development of skills of self-organization and self-education, which provides him with continuous personal and professional growth.

References

- 1 Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: ИКАР, 2009. — 448 с.
- 2 Кондрашова А.В. Внеаудиторная работа по педагогике в педагогическом институте. — Киев: Вища. шк., 1988. — 160 с.
- 3 Холод Н. И. Формы и методические принципы организации внеаудиторной деятельности студентов по иностранному языку/ Н. И. Холод, О. С. Егорова // Ярослав. пед. вестн. — 2014. — № 4. — С. 108–113.
- 4 Кудряшова А.В. Роли преподавателя в процессе развития творческой самостоятельности студентов высших учебных заведений // Молодой ученый. — 2015. — № 4. — С. 581–584.

5 Миронова И.В. Развитие интереса к учебной дисциплине через внеаудиторную работу по иностранному языку // Наука и современность. — 2012. — № 19 (1). — С. 112–117.

6 Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. — М.: Логос, 2000. — 384 с.

М.А. Жетписбаева, А.В. Щеголева

Студенттердің өздігінен шығармашылық дамуындағы шет тілі бойынша сабақтан тыс жұмыстың рөлі

Мақалада шет тіліндегі аудиториядан тыс жұмыстарының аясында студенттердің шығармашылық қабілеттіліктерін дамыту мәселесі қарастырылды. Студенттердің өздігінен шығармашылық дамуындағы аудиториядан тыс артықшылықтары және шет тілін меңгеруге ынталандыруын дамыту әдістері анықталды. Студенттердің коммуникативтік белсенділігі принциптерін жүзеге асыру сұрақтары мен аудиториядан тыс әрекеті табыстылығының ұйымдастыру-педагогикалық жағдайларының сипаттамасына ерекше назар аударылды.

М.А. Жетписбаева, А.В. Щеголева

Роль внеаудиторной работы по иностранному языку в процессе творческого саморазвития студентов

В статье рассмотрена проблема развития творческих способностей студентов в рамках внеаудиторной деятельности на иностранном языке. Выделены преимущества внеаудиторной работы для творческого саморазвития студентов и определены способы повышения мотивации к изучению иностранного языка. Особое внимание уделено вопросам реализации принципов коммуникативной активности обучающихся, а также характеристике организационно-педагогических условий успешности внеаудиторных занятий.

References

- 1 *The new dictionary of methodical terms and concepts* (the theory and practice of language teaching), Moscow: IKAR, 2009, 448 p.
- 2 Kondrashova A.V. *Extracurricular work on pedagogy at the Pedagogical Institute*, Kiev: Vyshaya shkola, 1988, 160 p.
- 3 Holod N.I. *Bull. of Yaroslavl Pedagogy*, 2014, 4, p. 108–113.
- 4 Kudryashov A.V. *Molodoy uchenyi*, 2015, 4, p. 581–584.
- 5 Mironova I.V. *Science and modernity*, 2012, 19 (1), p. 112–117.
- 6 Zimnaya I.A. *Educational Psychology: a textbook for high schools*, Moscow: Logos, 2000, 384 p.

Г.С. Амангелдиева¹, М. Зухурнаева²

¹Е.А.Бөкетов атындагы Караганды мемлекеттік университеті;

²Тилді дамыту бойынша кәсіпқой колледж, Дюсбург, Германия
(E-mail: gulmira.mir@mail.ru)

Қырғызстанның бұқаралық ақпарат құралдары: тәуелсіздікке қол жеткізген 20 жылдағы нәтиже

2011 жылға дейінгі БАҚ негізінде

Мақалада Қырғызстан елінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі БАҚ даму жолы қарастырылған. 2011 ж. дейінгі елдің журналистика саласындағы тың өзгерістері мен жетістіктері жайлы сараптаулар жүргізілген. БАҚ-ның электронды жүйеге өту кезеңіндегі қиыншылықтар мен оларды жеңу жолдары баяндалған.

Кілт сөздер: БАҚ, журналистика, баспасөз, телеарна, радио, ғаламтор, интернет-ресурс, инновациялық технологиялар, жаһандану.

Қазақстан елі секілді 1991 ж. тәуелсіздікке қол жеткізген елдердің бірі – Қырғызстан мемлекеті. Көршілес жатқан қырғыз елінің БАҚ тәуелсіздіктен кейін қалай өрбігені жайлы әркім біле бермейді. Қырғызстан Республикасының Конституциясы бойынша БАҚ-нда қандай да ақпаратты жариялауға шектеу жоқ, еркін. Заңның 14, 16-баптарында азаматтардың еркін сөйлеуіне, ойлауына, өз ұсыныстары мен пікірлерін еркін білдіруге құқықтары бар деп көрсетілген. Өз заманында Томас Джефферсон: «...егер маған «баспасөзсіз мемлекет пе, әлде мемлекеті жоқ баспасөз бе?» деп сұрақ қойылса, мен онда ойланбастан екінші жауапты таңдар едім» [1], — деген екен.

Қырғызстан Республикасының «БАҚ туралы» Заңы 1992 жылдың 2 мамырында қабылданған. Бүгінгі таңда тәуелсіздікке дейінгі жылдарға қарағанда қырғыз елінің БАҚ саны үш есеге көбейген. Жалпы алғанда, бостандықтың ақ таңы атқаннан кейін қырғыз елінің баспасөзі, телевизиясы, радиосы және ақпараттық агенттіктерінің саны 2011 ж. 1300-ге жетті.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 2 жылда, яғни 1992 жылы, қырғыз баспасөзінің өзі үш есеге көбейіп, бес жүзді құрады. Қазіргі күнде 30 республикалық, 10 облыстық, 11 қалалық және 48 аудандық газеттер жарық көреді [1]. Бұлардың қатарында мемлекеттік, оппозициялық және әр түрлі бағыттағы басылымдар бар. Мемлекеттегі саяси жағдайларға байланысты басылымдар жыл өткен сайын өз бағытын өзгертіп отырды. Оған себеп: ел ішіндегі дүмпулерге байланысты мемлекеттік биліктің жиі өзгеріп тұруы. Дегенмен, саны көп болғанымен, сапасы да жақсы дәрежеде болды деп айта алмаймыз. Бірақ, халықаралық сарапшылардың пікірінше, Орталық Азия мемлекеттерінің ішінде билікке қатысты ойларын еркін жеткізе алатындардың бірден-бірі қырғыз мемлекеті. 1998 ж. жалпыхалықтық референдумның қолдауымен сөз бостандығы мен баспасөз бостандығының бұзылмауы жайында өзгерістер қырғыз елінің Конституциясына енгізілген болатын. Орталық Азия сарапшысы, «2005 жылғы 24 наурызда болған Қырғызстандағы мемлекеттік төңкеріс» атты кітаптың авторы Александр Князев қырғыз елінің баспасөзіне қатысты: «Қырғыз елінің БАҚ-нда, баспасөзінде, басқа елдерге қарағанда, бостандық пен айқындылық, ашық пікір білдіру жақсы көрініс тапқан. Менің ойымша, КСРО құлағаннан кейін бұл қырғыз қоғамының өз даму жолын жасаудағы қадамы», — деп пікір білдірген [2]. Басылымдардың аз бөлігі ғана тәуелсіз, ал қалғандары қаржы жағынан да, тағы да көптеген құндылықтар жағынан мемлекеттік органдарға тәуелді. Жалпақ тілмен

айтқанда, биліктің сойылын соғатын «қолшоқпар» ретінде қолданылады. «Демократиялық даму және БАҚ-н қолдау» қорының қызметкерлері бұл жағдайды былай түсіндіреді: әрбір шенеунік немесе кәсіпкер өзінің жеке газеті немесе журналы болғанын қалайды, осының салдарынан мемлекет баспасөзі әр түрлі бағытты қуып, халық үлесін ұмытып, өздерінің пайдаларына қызмет етіп жатқандығын тілге тиек етеді. Мысалға, министрліктің өзіне ғана тән жеке басылымы бар, тіпті Ұлттық банктің өзіне бірнеше басылымдар тиесілі. Баспасөздің сапасына келсек, кеңестік кезеңнен кейін де орыс тілді басылымдар көптеп жарық көріп келеді. Бірақ олардың саны жыл өткен сайын қысқарып, шегеріліп қырғыз тіліндегі басылымдар көлемі артуда. Осыдан бірнеше жыл бұрын орыс тілді газет-журналдардың үлесіне басылымдардың 50 % кірген болатын. Ал қазір ол халықтың қолданысынан ақырындап шеткері қалуда. Бұл жағдай мемлекетте өмір сүретін орыс тілді халық бөлігінің орысша басылымға сұраныс беруіне әкеліп отыр. Дегенмен де, мемлекеттегі беделді әрі ауқымды деген басылымдар орыс тілінде жарық көреді. Мысалға, Бішкек қаласында жарық көретін «Вечерний Бишкек», «Слово Кыргызстана», «Дело №» сынды газеттер БАҚ-ның ішінде өте беделді орында. Оны «Вечерний Бишкек» газетінің жұма күнгі таралымы арқылы дәлелдеуге болады. 50 мың данамен шығатын газет елордалықтардың пікіріне ерекше әсер етеді. Ал барлық саяси өмірдің дамуы Бишкекте шоғырланғандықтан, шенеуніктер өздерінің саяси өкілдері арқылы «Вечерний Бишкектің» бетіне шығуға тырысып бағады. Осыған орай редакция саясаты басынан аяғына дейін өзгеріп шыға келеді. «Вечерний Бишкек» газетінен кейін көлемі мен таралымы жағынан 2 орынға шығатын басылым «Дело №» атты газет, таралымы 20 мың дана [1]. Бұл басылымның ерекшелігі — ол тек қана қылмыстық істерді зерттеп, елде орын алған қайғылы оқиғалар туралы жазады. Сындарлы тәуелсіздік жылдарына дейін де, кейін де бұл басылым өзіне деген сенімділікті жоғалтпады және 20 жыл бойы бұл басылым жеке меншік иелігінде қызмет жасауда. Негізгі басылым бұрынғы орталық Қырғыз Компартиясының органы «Киргиз ТУУСУ» («Киргизское ЗНАМЯ») 1991 жылға дейін таралым 100 мың дана болған. Қазір аптасына үш рет шығады, таралымы 17 мың [1]. Ал Қырғызстанның демократтық қозғалысының газеті «Майдан» — елеулі басылымдардың бірі.

«Вечерний Бишкек» сыни басылым саясатқа да араласады. Республикадағы ең атақты басылым аптасына төрт рет 47 мың таралыммен шығады. 1991 жылғы кезең барлық коммунистік басылымдарға тыйым салынған жыл болды. Бұрынғы коммунистік журналдар партиясы өз бағытын өзгертіп, экологиялық бағытқа бет бұрды. Ал кейбір журналдар әр түрлі әлеуметтік бағытта жұмыс істеді. Мысалы: «Дикан шаруа» журналы («Дикандар» газеті) — халық емшілерінің басылымы. «Улугман» ақсақалдар кеңесін насихаттады, ал «Бәйге» — спорттық басылым және т.с.с.

Түрік және қырғыз тілді «Заман Қырғызстан» атты газеттің жаңалықтары қосымша ағылшын тілінде де беріледі. Бұл басылымға демеушілік жасайтын Д.Сарығұлов. «Бизнесмен И.К.» газеті де «Азат» корпорациясының демеушілігімен қарқынды жұмыс істеп келеді. Ескере кететін жағдай: кәсіптік деңгейі төмен дәрежедегі журналистердің еңбек ақысы сол редакция басқарушысына байланысты. Мысалға, жекеменшік басылымдар мемлекеттік мекемелерге тиесілі басылымдарға қарағанда қаламақыны көп төлейді. Ал, орыс тілді басылымдардағы еңбек ақысы одан да жоғары. Мысалы: «Вечерний Бишкек» айына 130 доллар, ал орыс тілді басылымдардың айлық төлем ақысының төменгі көрсеткіші — 260 доллар [3].

Көптеген басылымдар сергітушілік және діни бағытта жарық көріп тұрады, олардың да таралымы шамамен 5-7 мың данаға дейін. Сонымен қатар мемлекеттің демеушілігімен жұмыс жасайтын елде бірнеше ресейлік басылымдар бар. Олардың қатарына «Комсомольская правда в Кыргызстане», «АиФ в Кыргызстане», «Российская газета» және т.б. басылымдар кіреді. Газет таралымдарының саны көп, басылымдар әр түрлілігімен ерекшеленеді. Республикадағы дәстүрлі журналистика қырғыз және орыс тілдерінде жұмыс жасауда. Осыған байланысты зерттеушілер басылым екі тілде жарық көретін болса, ол адамдардың көз алдына екі түрлі әлемді елестететінін айтады: «Қырғыз тілді басылымдар үшін оқиға әлемінің өзегі Қырғызстан арқылы өтеді, ал орыс тілді басылымдар оқиғалардың «ауырлығын» Ресей арқылы өткізіп қарастырады, автор немесе кейіпкер Қырғызстандағы оқиғаларды ресейлік көзқараспен жазады». Дегенмен, екі жақты көзқарасы бар басылымдар берілу жағынан екіге бөлінсе де, ақиқат жалғыз. Осыған сүйенген іскер әкімшілік басқару магистрі Әсел Исаева: «Қырғыз елінің баспасөзі біраз жетістікке жетті, қоғамдық санаға әсер етумен қатар, ол саясаттық қозғалыстардың болуына да әсер етті», — дейді [2].

Қырғызстан Әділет министрлігінде қазіргі күні 14 телекомпания, 13 радиостанция, 11 аралас телерадиокомпания бар [1]. Таулы аймақ болғанына қарамастан, Қырғыз мемлекеттік телерадио-кешені барлық арналарынан жоғары деңгейлі хабар таратады. Мысалы, «1 канал» — Президенттік әкімшілік

карамағында. Арна бағдармаларында жаңалықтар, әр түрлі хабарлар, сондай-ақ үкіметтік болғанымен, сыни ток-шоулар да беріліп тұрады. Ал халақаралық хабарлар деңгейі аз. Бағдарламаның 70 пайызы қырғыз тілінде. Каналда спутниктік телевидение «Авразиядан» бірнеше сағат түрік бағдарламалары да беріліп тұрады [3].

Республиканың барлық жеріне хабар тарататын телекомпаниялар саны аз. Мысалға алатын болсақ, «Пирамида», «НБТ» (Независимое Бишкекское Телевидение), «5 канал» астананың өзінде және оған жақын аймақтарда ғана көрсетіледі. Мемлекеттің оңтүстігінде өзіне тиесілі телестудиялар бар: «Ош-ТВ», «Джалал-Абадтық облыстық ТВ» қырғыз тілінде және жартылай өзбек тілінде таратылады.

«НБТ» (Независимое Бишкекское Телевидение) 1996 жылдан бастап жұмыс істейді. Телекомпания ресейлік «СТС» каналын бірге қосып шығарады. Ол Бішкек, Шу ауданы, Беловодтан Кемінаға дейін ақпар таратады. Сонымен қатар «Ала ТВ» атты кабельдік желіге де шығады. Көрсермендер аудиториясы 8–55 жас аралығын қамтиды. Күнделікті тікелей эфирден «Бішкек-News» ақпараттар легі беріліп отырады, астанадағы өзекті оқиғаларды және халықаралық маңызды мәселелер қозғалады [4].

«Мир» телекомпаниясының биліктің қолшоқпары болып жүрген Қырғызстандағы филиалы қазір өзінің бағытын өзгертті. 2010 жылдың сәуірінде билік ауысқаннан кейін осы арнаның негізі ретінде байқаушы кеңес төрағалық етіп «ОТРК» мемлекеттік арнасын құрды. Оны белгілі нысанға келтірген азаматтық қоғамның қызметкерлері. Бірақ бұл реформа өте баяу жүруде, себебі арнаны қаржыландыратын әлі де мемлекет. 2010 жылдың сәуірінен кейін бірқатар жекеменшік арналар басшыларын ауыстырды. «ТРК», «Пирамида», «ЗАО» және «5 канал» бұрын Бакиевтер отбасына тиесілі болса, қазір уақытша басшылықсыз.

«ТРК», «НТС-тің» (Новая Телевизионная Сеть) акциялық пакеті 2007 жылға дейін ресейлік «Альянс Групп» компаниясына тиесілі болған. Қазір, «НТС» қызметкерлерінің айтуы бойынша, компанияның басшысы Омирбек Бабаев — кәсіпкер, жергілікті аймаққа өте беделді адам [1]. «НТС» — өте жас телерадиокомпания. Қырғыз елінің медиа-нарық төңірегіндегі белсенді қатысушылардың бірі. Жаһандану заманында телекомпания ең озық үлгідегі жабдықтармен қамтылған, соның нәтижесінде көрсермендер саны 4.5 миллионға жеткен. Оған қоса 103.3 және 107 әуе толқынында радиобағдарлар таратады. «НТС» халыққа адал қызмет етуді өзінің парызы деп санайды, толеранттылықты алғашқы орынға қойып, «алтын аралық» ұстанымын ұран етіп алған.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін негізі қаланған коммерциялық телеарналар: «Азия», «Алмаз», «Қырғыз жер», «Восет», «Салам», «Пирамида», «Орда» және Ош қаласындағы «Еркін Алатао» пайда болды. «Пирамида» 1991 жылы құрылған, күніне 3 уақыт жаңалықтар таратады. Эфирде лицензиялық және лицензиялық емес телешоулар Ресей телеарналарынан трансляцияланады. «Пирамида» көрсермендірінің дені орыс тілді. «Тәуелсіз Бішкек» телеарнасы 1996 жылы қаңтарда құрылған. Халықтың 20 пайызын қамтиды. Миграция, заң, әлеуметтік проблемалар жөнінде хабар береді. «Асман» атақты бизнесмен, администратор Д.Сарығұлов демеушілігімен 1996 жылы қазанда ашылған. Лицензиясыз фильмдерді, ресей ток-шоуларын көрсетеді, жаңалықтар берілмейді. Аудиториясы белгісіз [3].

«5 каналдан» радиобағдарламалар беріліп тұрады. Ұлттық радиостанциялар тәулігіне 12 сағат хабар таратады. Негізгі радиоканал — «Радио 1». Орташа деңгейдегі сыни бағдарламаларды қамтыған жаңалықтар беріп тұрады. Өлкенің барлық аймағына тарайды. «Радио Пирамида» — жекеменшік радиостанция. Жергілікті жердің жаңалықтарын эфирге таратып тұрады. Көбіне музыкалық хабарлар жүргізіледі. Кәсіпкерлік деңгейі өте жоғары дамыған. Сонымен қатар жаңалықтар, қылмыстық хабарлар да радиобағдарламада орын алған. Бұл радио астаналық және Шу қаласының 55 пайыз халқын қамтиды. Радио ЮНЕСКО грантын жеңіп алған. «Алмаз Радио» — жекеменшік радиостанция халықаралық жаңалықтар беріледі. Әрбір 10 минут сайын өз жаңалықтарын орыс және қырғыз тілдерінде эфирге шығарады. Саясатқа араласпайды [3]. «Радио Вост» — жекеменшік радиостанция. Тек орыс тіліндегі музыкалық хабарларды таратады. Қырғыз Республикасында телеканалдарға қарағанда радиостанциялар жұмысы жоғары деңгейде.

Қырғыз елінің ғаламтор желісінің жылдамдығы ТМД елдерінің бірқатарынан алда. Бірақ ғаламтор аумағы үзік-үзік таралған. Астананың аймағында және Шу жазығының бірнеше бөліктерінде кеңінен қолданылса, Ыстықкөл облысында және әр түрлі облыс бөліктерінде тар көлемде таралады. Республиканың оңтүстік аймақтарында Ош пен Джалал-Абадта да кеңінен қолданылады. Ал Талас, Нарын, Баткен облыстарында ғаламтор желісі әлсіз. Ғаламтор жақсырақ дамыған қала — Бішкек. Ғаламторды қолданушылар әр түрлі жастағы адамдар. Оқу мекемелерінде,

жұмыс орындарында барлығы әлеуметтік желіге шыға алады. Шетелдік құрылымдардың көмегімен ашылған 35 қоғамдық орталықтар жұмыс жасайды [2].

«Internetworldstats.com» сайтындағы мәліметтерге сүйенсек, Орталық Азия мемлекеттерінің ішінен қырғыз елі ғаламторды пайдалану жағынан қалғандарына қарағанда бірнеше пайызға жоғары тұр. «KG» ғаламтор желісінде белсенділік танытатын орыс тілді сайттар. Олардың бір бөлігін қырғыз беттері (интерфейстер), аз бөлігін ағылшын түрік тілдері құрайды. Жергілікті сарапшылардың ойынша, азаматтар өздерінің ойларын еркін білдіруде ғаламтор ерекше орын алады. Қазіргі уақытта интернет-басылымдар саны көбеюде. Ғаламтор желісінің көмегіне сүйенетіндер саны 2010 жылы жүргізілген зерттеу бойынша 800 мыңды құрайды. «Азия-Инфо» интернет-компаниясының мәліметінше, 2011 жылдың басында интернет-доменіне қосылғандар саны 4 мың 922-ге жеткен. Ғаламтордың жылдамдығы бойынша Қырғызстан 167 мемлекет арасында 65 орынды иеленеді.

Республикада ақпаратты жедел түрде беріп отыратын 5 үздік ақпараттық агенттік жұмыс жасайды: «www.24.kg», «Аки-пресс», «www.vesti.kg», «Кабар» және «K-News».

«K-News» ақпараттық агенттігі медиа-нарыққа 2011 жылдың 320 маусымында шықты. Медиа-менеджерлердің бастауымен құрылған агенттікте журналистика мамандығының хас шеберлері жұмыс жасайды. Бұл ақпараттық агенттік жеделдігімен және ақпаратты екіжақты қарастыруымен ерекшеленеді. Осыған байланысты сайттың тұрақты оқырмандары бар және олардың ортасы кенеюде. Сайттағы ақпараттар жаңалық, журналистік зерттеу, фоторепортаждар арқылы ұсынылады. «K-News» түпкілікті материалдарын «Новости@Mail.ru», «Яндекс. Новости», «Рамблер. Новости», «Google.News» және «Namba» серіктестіктерінен сілтеме арқылы жариялайды [5]. «www.24.kg» — ақпараттық агенттігі — Қырғызстандағы жаңа жоба. 2006 жылдың 12 мамырында тіркелген. Агенттіктің жаңалықтарын электронды және баспа басылымдары қолданады. Шығармашылық ұжымы жас журналистерден құралған. Сайттың мақсаты — жедел, қызықты және өзекті мәселелерді жариялау. «www.vesti.kg» — жаңадан ашылған шығармашылық интернет-ресурс, 2010 жылдың шілдесінен белсенді түрде жұмыс жасап келеді. Жарты жылдың ішінде орыс тілді басылымдардың ішінен 3 орынға көтерілді. «www.vesti.kg» — бұл сараптамалық ресурс, саясат жайында саясаткерлерге арналған. Агенттік жас болғанына қарамастан, өзінің тұрақты оқырмандарын тапқан. Бұл сайтты билік басындағылар түгелімен оқиды [6]. «AKIpress», «www.akipress.org» сервері, — Қырғызстандағы тәуелсіз ақпараттық агенттік. Қазіргі уақытта Қырғызстандағы ең көп қаралатын ақпараттық қорлардың бірі. «Google Analytics» сайтының статистикалық мәліметтері бойынша, 3 айдың ішінде 2010 жылдың 1 сәуірі мен 1 шілдесі аралығында сайтқа 1.056 миллион адам кірген. Олар 19 778 973 бетті қарап шыққан, жалпы шаққанда сайтқа 7.42 миллион адам тіркелген екен [6].

Мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қозғамайтын жалғыз агенттік — «Кабар» ұлттық ақпараттық агенттігі. «Кабар» ең көне портал болып есептеледі. Ол «КирТАГ» базасында 1937 жылы құрылған. Тәуелсіздік алғаннан кейін ол «ҚырғызКабар» болып 1992 жылы өзгертіледі. 1995 жылы Қырғыз ұлттық ақпараттық агенттігі (КНАТИ) «Кабар» болып аталады. 2001 жылы «Кабар» болып өзгереді. Сол уақыттан бастап агенттік баспасөз-конференциясын жиі өткізіп тұрады. Ондағы суреттер мен бейнелер сайт бетіне жарияланады. Бұл өзінің аудиториясын кеңейтудің жолдары болуы тиіс. 2002 жылы агенттікте арнайы сайт үшін бейнематериалдар дайындап шығаратын сайт ашылды. Ал 2011 жылдан бастап апталық шолу «Тыянак» («Итоги») бағдарламасы шығады [7].

Қырғызстанның БАҚ тәуелсіздік жылдарынан кейін біраз ұшталып дамығандығы сөзсіз. Сонымен қатар ол ТМД елдерінің ішінен алдыңғы қатардың ішінде тұрғаны да белгілі. Жоғарыда келтірілген деректерден тәуелсіздіктен кейінгі сындарлы жылдары Қырғызстанның БАҚ үлкен жетістікке жеткеніне куә боламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Елемесова И.А. Постсоветские СМИ: два десятилетия перемен. Средства массовой информации Киргизии. — [ЭР]. Режим доступа: www.100storon.ru
- 2 Иванов И.Р. Краткий обзор СМИ Киргизской Республики. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.kyrgyz.mid.ru/smi.html>
- 3 Балтанова М.К. Қырғыз елінің журналистикасы. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: temakosan.net
- 4 Крекенко Э.Р. НБТ — Независимое Бишкекское Телевидение. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.nbt.kg>
- 5 Игоренько М. О агентстве КР. — [ЭР]. Режим доступа: «K-News».
- 6 Михаличенко Р.Ж. О нас. — [ЭР]. Режим доступа: www.vesti.kg
- 7 Фрименко Р.Г. Реклама о нас. — [ЭР]. Режим доступа: kabar@kabar.kg

Г.С. Амангелдиева, М. Зухурнаева

**Средства массовой информации Кыргызстана:
результаты, достигнутые за 20 лет независимости**

На основе СМИ до 2011 года

В статье рассмотрены проблемы становления средств массовой информации Кыргызстана с момента обретения независимости. Проанализированы этапы развития журналистики до 2011 года. Выявлены проблемы перехода на электронные СМИ в трудный для страны период.

G.S. Amangeldieva, M. Zukhurnaeva

**Mass of Kyrgyzstan medias:
the achievements attained for 20 of independence**

On the basis of mass-media 2011 to

In the article the problems of becoming mass-media of Kyrgyzstan are considered from the moment of finding of independence. The stages of development of journalism are analysed 2011 to the problems of passing are Educated to electronic mass-media in a difficult for a country period.

References

- 1 Elmesova I.A. *Post-Soviet media: two decades of changes of Mass media of Kyrgyzstan*, [ER]. Access mode: www.100storon.ru
- 2 Ivanov I.R. *Kratky review of media of the Kyrgyz Republic*, [ER]. Access mode: <http://www.kyrgyz.mid.ru/smi.html>
- 3 Baltanova M. K. *Journalism of Kyrgyz people*, [ER]. Access mode: temakosan.net
- 4 Krekenko E. R. *NBT – Independent Bishkek Television*, [ER]. Access mode: <http://www.nbt.kg>
- 5 Igorenko M. *About agency*, [ER]. Access mode: «K-News».
- 6 Mikhaliyenko R. Zh. *About us*, [ER]. Access mode: www.vesti.kg
- 7 Frimenko R. G. *Advertizing about us*, [ER]. Access mode: kabar@kabar.k

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Ahmetzhanova, Zh.B.** — Candidate of Philology, Associate Professor, Department of a practical course of Kazakh, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Aytbayeva, B.M.** — Candidate of Philology, Associate Professor, Department of a practical course of Kazakh, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Amangeldieva, G.S.** — Tutor in of the Department of journalism, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Barin, Ye.** — PhD, Professor, Yunus Emre institute, Ankara, Turkey.
- Bidola, P.** — Professor, Ili pedagogical University, Kuldzha, China.
- Bralina, S.Zh.** — Candidate of Philology, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Chshegoleva, A.V.** — Undergraduate, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Fursanova, T.V.** — Senior Lecturer, Department of classical and Russian Philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Igisimova, A.B.** — Undergraduate, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of Economy, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Keneshova, L.** — Undergraduate, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Masakova, G.A.** — Professor, Humboldt University Berlin, Germany.
- Maulenova, A.M.** — Master, Teacher department of a practical course of Kazakh, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Syassina, O.A.** — Undergraduate, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Tursunova, M.** — Candidate of Philology, Associate professor of a kazakh linguistic department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Ustelimova, N.A.** — Candidate of Philology, Associate professor, Department of Foreign languages, Philological faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor of Philology, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhetpisbaeva, M.A.** — Candidate of Philology, Associate Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhussupova, G.M.** — Master of Pedagogy, Senior teacher, Department of foreign languages, Philological faculty, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Zukhurnaeva, M.** — Tutor in of College language development, Duisburg, Germany.

**2016 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында»
жарияланған мақалалардың көрсеткіші.
«Филология» сериясы**

№ б.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Алтынбек Г., Ван К.</i> Автоматты түрде қазақ тілінен сөз, үзінді алу	1	14
<i>Жуынтаева З.Н., Жұманбаева Ә.И.</i> Мағынасы күңгірт сөздер тарихы	1	7

ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Асанов Қ.Д., Асан А.Қ.</i> Сөз өнерінің ақпараттық табиғаты.....	2	46
<i>Бахралинова Ә.Ж.</i> Мәдениет диалогы мәселесі.....	3	8
<i>Джусупов М.</i> Жаңа дәуірдегі жаңа сөздік	3	16
<i>Дьёндёши М., Бона Е.</i> Библия мен грек мифологиясында Марина Цветаеваның танатопозтикасындағы кеңістік тұжырымдамасы.....	2	33
<i>Жетібайұлы Ү., Смағұлов Ж.</i> Ежелгі түркі бітіктер жырларындағы поэтикалық сөз өнері.....	2	8
<i>Каренов Р.С.</i> Ақтамберді жырау — қазақтың ежелгі жыраулық мектебінің белді өкілі.....	2	23
<i>Славенской Д.Б.</i> Славян тіліндегі мәтіндерді корпустық талдаудың әдістемесі: Светлана Алексеевич шығармаларының шағын корпусы.....	3	23
<i>Смағұлов Ж.К., Жанұзақов Н.Б., Смакова Т.С.</i> Ғалым Жайлыбайдың табиғат лирикасы.....	2	16
<i>Хасенов Б., Хасенова Ж.</i> 13 санының лингвомәдени және танымдық сипаты.....	2	40

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Ахметжанова Ж.Б., Айтбаева Б.М., Барин Е.</i> Тарихи өлең табиғатын тану — қазақ халқының тарихын тану	4	32
<i>Бидола П., Тұрсынова М.</i> Көне және қазіргі түркі тілдеріндегі лексикалық сабақтастық	4	8
<i>Бралина С.Ж., Игисимова А.Б. Д.</i> Нақыповтың эксперименталды поэзиясы.....	4	38
<i>Жарылғапов Ж.Ж., Кенешова Л.</i> Оралхан Бөкей туындыларындағы кеңістік пен кейіпкер концепциясы.....	4	14
<i>Каренов Р.С.</i> Жамбыл — ғасырлық ғұмырымызда арыны басылмаған алып жыршы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын. (Жамбыл Жабаевтың туғанына — 170 жыл)	4	20
<i>Фурсанова Т. В.</i> Қарағанды қаласы тілі зерттелуінің мәселелері.....	4	43

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Аманбаева Г.Ю., Толубекова Ә.Т.</i> Ғылыми дискурстың функционалдық-типологиялық өлшемдері	1	29
<i>Аманбаева Г.Ю., Юшко Н.Ф.</i> Қазіргі заманғы лингвистикадағы «тілдік тұлға» тұжырымдамасы.....	1	23
<i>Шункеева С.А.</i> Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаят мәселесі.....	1	34

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТІК

<i>Әбілхак М., Жарылғапов Ж.Ж.</i> Қазақ прозасының типологиялық мәселелері	1	45
<i>Бралина С.Ж.</i> Фольклор мәтінінің теориясы.....	3	52
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі — Қазтуған жырау Сүйіншіұлы	1	56
<i>Фрешли М., Харитонова Л.М.</i> Орыс поэтикалық контекстіндегі мәңгілік шығармашылық тақырыбы.....	3	39
<i>Шевлякова Л.Р., Мецгерякова В.В.</i> Қазіргі қиялға қарсы жанрдың герменевтикасы	3	28
<i>Шевлякова Л.Р., Мухина Е.С.</i> Қазіргі детективтегі сюжеттік өзгерістер	3	40
<i>Ысқақұлы С.</i> Көдек шығармаларындағы әлеуметтік сарын	3	60
<i>Ысқақұлы С., Такиров С.У.</i> Сюжет және нарратив теориясы	1	51

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Аязбекова Б.К., Ибраева А.С., Досмаганбетова Г.Ж.</i> Неміс, француз, орыс және қазақ тілдеріндегі шақтық формалардың қолданылуы мен іс-қимылдың өту сипатының грамматикалық-семантикалық ерекшеліктері	3	73
<i>Бейсенова М.К., Вайцель М.П.</i> Кәсіби-бағдарлы мәтіндермен жұмыс жасау	1	77
<i>Вылли К., Жетписбаева М.А.</i> Тілге ену бағдарламаларының жүзеге асу шарттары.....	3	66

<i>Жетписбаева М.А., Сяпина О.А.</i> CLIL әдістемесін жоғары білім беруге енгізудің негізгі қырлары ...	4	60
<i>Жетписбаева М.А., Щеголева А.В.</i> Студенттердің өздігінен шығармашылық дамуындағы шет тілі бойынша сабақтан тыс жұмыстың рөлі	4	67
<i>Жунусова А.К., Рахметуллина М.А.</i> Абай шығармаларындағы гендерлік бейненің тәрбиелеу табиғаты.....	2	58
<i>Кузнецова Т.Д., Умуткулова А.Н.</i> Университеттік академиялық жазбаша дискурс қалыптастыруы: теориядан тәжірибеге	2	65
<i>Курматаева А.Е., Нурпеис Д.Н.</i> Жоғары оқу орындарында шет тілдерді оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдану	2	53
<i>Құрман Н.Ж.</i> Қазақ тілін оқытудың этномәдени және әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері	3	80
<i>Мажитаева Ш., Ажигенова С.</i> Ағылшын тілінде ауызша сөйлеуге үйретудің кейбір тиімді жолдары	1	70
<i>Масакова Г.А., Айтбаева Б.М., Мауленова А.М.</i> Қос тілді меңгерген мұғалімге қойылатын қазіргі заманғы талаптар	4	54
<i>Устелимова Н.А. Жусупова Г.М.</i> Шет тілі сабақтарында шығармашылық тұлғаның қалыптасуы	4	48
<i>Ізтілеуова Л.И., Бекишев Қ.О., Шайхығалиев Е.А.</i> Жоғары оқу орындарында мамандыққа қатысты тілдік оқытудың тиімді педагогикалық әдістері мен тәсілдері	1	64

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Амангелдиева Г.С., Зухурнаева М.</i> Қырғызстанның бұқаралық ақпарат құралдары: тәуелсіздікке қол жеткізген 20 жылдағы нәтиже (2011 жылға дейінгі БАҚ негізінде).....	4	73
<i>Окай А., Жумабеков М.К., Демьянова Ю.А.</i> Орталық Азияда цифрлы хабар таратуға ауысу ерекшеліктері	3	85
<i>Сундетулы К.</i> Мерзімді баспасөздегі саяси қуғын-сүргін.....	2	71
<i>Хорват М., Фрешли М.</i> Венгрияда сайлау өткізуде электоралды мәдениетті қалыптастыру	2	77

**Указатель статей, опубликованных
в «Вестнике Карагандинского университета» в 2016 году.
Серия «Филология»**

№ с.

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Алтынбек Г., Ван К.</i> Автоматическое извлечение слов, отрывков в казахском языке	1	14
<i>Жуынтаева З.Н., Жуманбаева А.И.</i> История развития слов с неясным значением	1	7

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ

<i>Асанов К.Д., Асан А.К.</i> Информационный характер искусства речи	2	46
<i>Бахралинова А.Ж.</i> К вопросу о диалоге культур.....	3	8
<i>Джусупов М.</i> Новый словарь нового времени	3	16
<i>Дьёндьёши М., Бона Е.</i> Концепция пространства в танатопэтике Марины Цветаевой в зеркале Библии и греческой мифологии	2	33
<i>Жетібайұлы У., Смагулов Ж.</i> Поэтическое искусство слова в древнетюркских поэмах-жырах	2	8
<i>Каренов Р.С.</i> Ақтамберды жырау — яркий представитель древней школы казахских поэтов-жыраушы	2	23
<i>Славенской Д.Б.</i> Методика корпусного анализа славяноязычных текстов: малый корпус произведений Светланы Алексеевич	3	23
<i>Смагулов Ж.К., Жанузаков Н.Б., Смакова Т.С.</i> Пейзаж в лирике Галыма Жайлыбая.....	2	16
<i>Хасенов Б., Хасенова Ж.</i> Лингвокультурная и познавательная характеристика цифры 13	2	40

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

<i>Ахметжанова Ж.Б., Айтбаева Б.М., Барин Е.</i> Изучение природы исторических песен – отражение истории народа.....	4	32
<i>Бидола П., Турсунова М.</i> Лексическое созвучие древних и современных тюркских языков	4	8
<i>Бралина С.Ж., Игисимова А.Б.</i> Экспериментальная поэзия Д. Накипова.....	4	38
<i>Жарылгапов Ж.Ж., Кенешова Л.</i> Концепция персонажа и пространства в произведениях Оралхана Бокея	4	14
<i>Каренов Р.С.</i> Жамбыл — яркая звезда казахской поэзии, выдающийся акын-импровизатор. (К 170-летию мастера поэтического слова Жамбыла Жабаева)	4	20
<i>Фурсанова Т.В.</i> К вопросу изучения языка города Караганды	4	43

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Аманбаева Г.Ю., Толеубекова А.Т.</i> Функционально-типологические параметры научного дискурса ..	1	29
<i>Аманбаева Г.Ю., Юшко Н.Ф.</i> Концепция языковой личности в современной лингвистике.....	1	23
<i>Шункеева С.А.</i> К вопросу о языковой ситуации в Республике Казахстан	1	34

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Абилхак М., Жарылгапов Ж.Ж.</i> Проблемы типологии в казахской прозе	1	45
<i>Бралина С.Ж.</i> Теория фольклорного текста	3	52
<i>Каренов Р.С.</i> Казтуган жырау Сюнишулы — основоположник казахской литературы	1	56
<i>Фрешли М., Харитонова Л.М.</i> Тема творческого бессмертия в русском поэтическом контексте.....	1	39
<i>Шевлякова Л.Р., Мещерякова В.В.</i> Герменевтика жанра антиутопии	3	28
<i>Шевлякова Л.Р., Мухина Е.С.</i> Сюжетные трансформации в современном детективе.....	3	40
<i>Ыскакулы С.</i> Социальные мотивы в произведениях Кодека	3	60
<i>Ыскакулы С., Такиров С.У.</i> Теория сюжета и нарратива	1	51

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Аязбекова Б.К., Ибраева А.С., Досмаганбетова Г.Ж.</i> Особенности грамматической семантики и употребления форм времени и вида в немецком, французском, русском и казахском языках ..	3	73
---	---	----

<i>Бейсенова М.К., Вайцель М.П.</i> Работа с профессионально-ориентированными текстами	1	77
<i>Вылли К., Жетписбаева М.А.</i> Условия реализации программ языкового погружения	3	66
<i>Жетписбаева М.А., Сяпина О.А.</i> Основные аспекты внедрения методики CLIL в вузовское образование	4	60
<i>Жетписбаева М.А., Щеголева А.В.</i> Роль внеаудиторной работы по иностранному языку в процессе творческого саморазвития студентов	4	67
<i>Жунусова А.К., Рахметуллина М.А.</i> Воспитательный характер гендерных образов в произведениях Абая	2	58
<i>Изтилеуова Л.И., Бекишев К.О., Шайхыгалиев Е.А.</i> Эффективные педагогические методы и способы профессионального языкового обучения в высших учебных заведениях	1	64
<i>Кузнецова Т.Д., Умуткулова А.Н.</i> Формирование академического письменного дискурса в университете: от теории к практике	2	65
<i>Курман Н.Ж.</i> Этнокультурные и социолингвистические проблемы обучения казахскому языку	3	80
<i>Курматаева А.Е., Нурпеис Д.Н.</i> Применение инновационных технологий в обучении иностранному языку в вузе	2	53
<i>Мажитаева Ш., Ажигенова С.</i> Некоторые эффективные пути развития устной речи на английском языке	1	70
<i>Масакова Г.А., Айтбаева Б.М., Мауленова А.М.</i> Современные требования к преподавателю-билингву	4	54
<i>Устелимова Н.А., Жусупова Г.М.</i> Формирование творческой личности на уроках иностранного языка	4	48

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Амангелдиева Г.С., Зухурнаева М.</i> Средства массовой информации Кыргызстана: результаты, достигнутые за 20 лет независимости (на основе СМИ до 2011 года)	4	73
<i>Окай А., Жумабеков М.К., Демьянова Ю.А.</i> Особенности перехода на цифровое вещание в Центральной Азии	3	85
<i>Сундетулы К.</i> Политические репрессии в периодической печати	2	71
<i>Хорват М., Фрешли М.</i> Формирование электоральной культуры в Венгрии	2	77

**Index of articles published
in the «Bulletin of the Karaganda University» in 2016 y.
«Philology» Series**

№ p.

KAZAKH LINGUISTICS

<i>Altenbek G., Wang X.</i> Automatic Extraction of Kazakh Language	1	14
<i>Zhuynbayeva Z.N., Zhumanbayeva A.I.</i> History of development of words with unclear value	1	7

ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY

<i>Asanov K.D., Asan A.K.</i> Informational nature of art speech	2	46
<i>Bakhralinova A.Zh.</i> To the question about the dialogue of cultures	3	8
<i>Dzhusupov M.</i> New dictionary of modern times.....	3	15
<i>Gyöngyösi M., Bona E.</i> Spaceconception in the thanatopoetry of Marina Tsvetaeva in the mirror of Bible and Greek mythology	2	33
<i>Karenov R.S.</i> Aktamberdy zhyrau — a bright representative of the ancient schools of kazakhs poets-zhyraushy.....	2	23
<i>Khassenov B., Khassenova Zh.</i> Linguo-cultural and cognitive characteristics of number 13	2	40
<i>Slavenskoj D.B.</i> Corpus Methods of Analysis of Slavic Language Literature: A Small Corpus of Svetlana Alekseyevich's Works	3	22
<i>Smagulov Zh.K., Zhanuzakov N.B., Smakova T.S.</i> The nature lyrics of Galym Zhaylybay	2	16
<i>Zhetibayuly U., Smagulov Zh.</i> Poetic arts of the word in the ancient Turkic poems-zhyr	2	8

CURRENT PROBLEMS OF LINGUISTICS AND LITERARY

<i>Ahmetzhanova Zh.B., Aytbayeva B.M., Barin Ye.</i> The study of the nature of historical songs — a reflection of people's stories.....	4	32
<i>Bidola P., Tursunova M.</i> Lexical harmony of ancient and modern Turkic languages.....	4	8
<i>Bralina S.Zh., Igisimova A.B.</i> Experimental poetry of D. Nakipov.....	4	38
<i>Fursanova T. V.</i> On the issue of learning the language of the city of Karaganda.....	4	43
<i>Karenov R.S.</i> Zhambyl — the brightest star of the Kazakh poetry, Outstanding akyn-improviser. (By the 170 th anniversary of the master of the poetic word Zhambyl Zhabayev).....	4	20
<i>Zharylgapov Zh.Zh., Keneshova L.</i> The concept of character and space in the works of Oralkhan Bokey	4	14

GENERAL AND RUSSIAN LINGUISTICS

<i>Amanbaeva G.Yu., Toleubekova A.T.</i> Functional-typological parameters of scientific discourse	1	29
<i>Amanbaeva G.U., Yushko N.F.</i> The concept of linguistic identity in modern linguistics.....	1	23
<i>Shunkeyeva S.A.</i> Zur Sprachsituation in der Republik Kasachstan.....	1	34

LITERARY CRITICISM AND FOLKLORE STUDIES

<i>Abilkhak M., Zharylgapov Zh. Zh.</i> Problems of typology in the Kazakh prose	1	45
<i>Bralina S.Zh.</i> Theory of the folklore text	3	51
<i>Freshly M., Kharitonova L.M.</i> The theme of creative immortality in the context of Russian poetry	1	39
<i>Yskakuly S.</i> Sociol motifs in the works of the Codec	3	59
<i>Iskakuly S., Takirov S.U.</i> Theory of plot and narrative.....	1	51
<i>Karenov R. S.</i> One of founders of the Kazakh literature on averageeyelid — Kaztugan to Syuinishula's zhyrau .	1	56
<i>Shevlyakova L.R., Meshcheryakova V.V.</i> Hermeneutics of genre of modern antiutopia	3	27
<i>Shevlyakova L.R., Mukhina E.S.</i> The transformation of plots of the modern detective	3	39

METHODS OF TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Ayazbekova B.K., Ibraeva A.S., Dosmaganbetova G.Zh.</i> The features of grammatical semantics and the use of forms of tense and aspect in the German, French, Russian and Kazakh languages	3	73
<i>Beisenova M.K., Vaitsel M.P.</i> Work with professionally-oriented texts.....	1	77

<i>Izteleuva L.I., Bekishev Q.O., Shaihygaliev E.A.</i> Teaching methods and forms of professional language training specialties of higher education	1	64
<i>Kurman N.Zh.</i> Ethnic-cultural and social linguistic problems of training in Kazakh language.....	3	80
<i>Kurmataeva A.E., Nurpeis D.N.</i> Usage of modern technologies and methods of teaching foreign language in higher educational institutions.....	2	53
<i>Kuznetsova T.D., Umutkulova A.N.</i> Fostering academic written discourse in University: from theory to practice	2	65
<i>Masakova G. A., Aytbayeva B.M., Maulenova A. M.</i> The modern requirements to the teacher bilingual ..	4	54
<i>Mazhitaeva Sh., Azhigenova S.</i> Some effective ways of development of oral speech in English.....	1	70
<i>Ustelimova N.A., Zhussupova G.M.</i> Formation of creative personality at classes of foreign language.....	4	48
<i>Volli K., Zhetpisbaeva M.A.</i> Terms of realization of the language immersion program.....	3	66
<i>Zhetpisbaeva M.A., Syassina O.A.</i> The main aspects of the implementation of CLIL methodology in university education.....	4	60
<i>Zhetpisbaeva M.A., Chshegoleva A.V.</i> The role of extracurricular work in a foreign language for creative self-development of students	4	67
<i>Zhunussova A.K., Rakhmetullina M.A.</i> Educational nature of gender images in Abai's works.....	2	58

JOURNALISM

<i>Amangeldieva G.S., Zukhurnaeva M.</i> Mass of Kyrgyzstan medias: the achievements attained for 20 of independence (on the basis of mass-media 2011 to).....	4	73
<i>Horvath M., Fresli M.</i> The formation of electoral culture in Hungary	2	77
<i>Okay A., Zhumabekov M.K., Demyanova Ya.A.</i> Peculiarities of transition to digital telecasting in Central Asia.....	3	78
<i>Sundetuly K.</i> Political repressions are in periodic printing	2	71